

Kouřil, Pavel; Měřínský, Zdeněk; Plaček, Miroslav

Opevněná sídla na Moravě a ve Slezsku (vznik, vývoj, význam, funkce, současný stav a perspektivy dalšího výzkumu)

Archaeologia historica. 1994, vol. 19, iss. [1], pp. 121-151

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/140086>

Access Date: 13. 11. 2024

Version: 20241113

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

Opevněná sídla na Moravě a ve Slezsku (vznik, vývoj, význam, funkce, současný stav a perspektivy dalšího výzkumu)

PAVEL KOUŘIL—ZDENĚK MĚŘÍNSKÝ—MIROSLAV PLAČEK

Opevněná sídla představovala důležitou součást sídlištní struktury na našem území nejpozději od mladšího neolitu. S menšími přestávkami a samozřejmě s různou funkcí a v mnoha typech provázela člověka v celém pravěkému vývoji. Po příchodu Slovanů na naše území někdy v průběhu 6. století n. l. v nejstarším úseku tzv. kultury s keramikou pražského typu opevněná sídla neznáme, i když již k roku 631 máme doložen Sámův Wogastisburg, o jehož lokalizaci nepochybně mezi badateli jednota (Poulik 1985, 22; 1988, 194—196, 207; srov. Kučera 1979; 1985, 177; Klanica 1986, 216).

Teprve následující starohradištní či v moravském vývoji předvelkomoravské období přináší spolu s konsolidací slovanské společnosti a hospodářským rozvojem existenci prvních opevněných sídlišť. Na jejich vznik v prostoru nynější Moravy a Slezska působily dvě kulturní sféry či oblasti. Na severu to bylo Slezsko, kam kulturně příslušelo i území dnešního opavského a těšínského Slezska. K hradištím předvelkomoravského období zde patří například Víno či Chotěbuz-Podobora (Kouřil 1990, 307—315; Parczewski 1982, 93, 98). Vývoj na jižní a střední Moravě byl pak ovlivněn karpatskou kotlinou. Rozhraní tvořil hřeben Jeseníků a Beskyd (např. Klanica 1986, 213—217; srov. Měřinský 1991, 10—11; 1992, 8—11).

V období poslední čtvrtiny 7. a průběhu 8. století vzniká na střední a jižní Moravě řada opevněných sídlišť charakterizovaných nálezy ostruh s háčky, litými garniturami příznačnými pro karpatskou kotlinu a zdejší avarské prostředí (Poulik 1988, 200—206; srov. Měřinský 1991, 11). Předpokládá se, že tento horizont nálezů souvisí s druhou slovanskou vlnou přicházející tentokrát z jihovýchodu ze středního Podunají (Poulik 1980, 29—30; 1985, 21—22; 1988, 207; srov. Měřinský 1991, 10—11). Ta měla ovlivnit i další vývoj na Moravě včetně počátku etatizačního procesu, vzestupu hospodářství a vytváření složitější sociální struktury (srov. Měřinský 1991, 11—12; 1992, 9—11; tam další lit.).

S těmito procesy ve staroslovanské společnosti souvisely i počátky budování opevněných lokalit, které vznikaly v místech koncentrace předvelkomoravského osídlení (Měřinský 1980, 193—194; 1993b, 24—25; srov. Štěpánek 1985, 201—214). Jestli se jednalo o centra původních kmenových oblastí či pouze zárodky pozdějších hradebních obcí, nelze prokázat, neboť na Moravě kmeny doloženy nejsou (Dostál 1961; Havlík 1936, 97—125; Poulik 1988, 189—208; srov. Měřinský 1991, 11, 13—14) a v poslední době se v etnickém slova smyslu pochybuje i o jejich existenci v Čechách (Třeštík 1988). Každopádně na předvelkomoravská opevněná centra navazovala velká část nejdůležitějších velkomoravských hradišť (srov. např. Dostál 1987, 17—19, 23—24; Poulik 1988, 200—206). O celkovém charakteru, vnitřní zástavbě i fortifikační technice předvelkomoravských opevnění toho kromě mikulčických „Valů“ s předhradím v poloze „Štěpnice“ mnoho nevíme (Klanica 1986, 180—192; Procházka 1990, 289, 293—294; k dalším srov. Poulik 1988, 200—206; Bláha

1988). Zaujímaly až několikahektarové plochy (Mikulčice asi 4—6 ha a předhradí o rozloze více než 3 ha; Pouлік 1975, 27, 32, 48; srov. Štěpánek 1965, 122—125; Procházka 1990, 302) a na základě terénní situace, v níž byly budovány, je lze rozdělit na nížinná opevněná sídliště (např. Mikulčice, nynější historické jádro Uherského Hradiště, Olomouc-Povel) a výšinná hradiště (Staré Zámky u Líšně, Znojmo-Hradiště sv. Hipolyta, Zelená Hora u Vyškova).

Ve velkomoravském období se dále vyvíjí některé lokality s počátky již v předvelkomoravském období. Jsou to velká několikadílná hradiště s tzv. akropolemi v centru, předhradími a velmožskými dvorci, lokality s rozvinutou výrobou, správní a rezidenční funkcí i centra kultu a dalších projevů duchovní kultury. Tato ústředí, k nimž patřily například „Valy“ u Mikulčic s okolím, či aglomerace v prostoru Staré Město-ostrov sv. Jiří (dnešní historické jádro Uherského Hradiště) — Sady, lze charakterizovat jako protoměstská střediska (srov. např. Dostál 1987, 23—24; 1988, 146—155; Procházka 1990, 289—293; tam další lit.).

Na starší vývoj navazují i další místní centra s několikadílným opevněním (Znojmo-Hradiště sv. Hipolyta, Staré Zámky u Líšně), eventuálně jednodílná (Zelená Hora u Vyškova). V případě Olomouce dochází k posunu od předvelkomoravského sídliště do prostoru dnešního olomouckého Předhradí (Michna—Pojsl 1988, 22—33, 114—115). Vznikají i nové opevněné lokality patrně s místní správní funkcí (Přerov, Pohansko u Nejdku), z dalších fortifikací známe tzv. velmožské dvorce s lehkým palisádovým opevněním (k dalším hradištím srov. Štěpánek 1965, 113—141; Staňa 1985, 157—200; 1987; 1987a; 1989; 1993, 181, 184; Procházka 1990, 289—293; 1990a; Bláha 1980; 1980a; Michna 1982; 1982a; Dostál 1970; 1975, 239—262, zvl. s. 253—259; 1987, 24; tam další lit.). Ke konci velkomoravského období v době ohrožení státu jsou budovány v místech koncentrace osídlení velké jednodílné útočištné fortifikace tzv. refugia o výměře až několika desítek hektarů (Strachotín „Petrova louka“, Pohansko u Břeclavi, patrně i Rajhrad; srov. Měřínský 1986a, 37—39, 66—67). Uvažováno je i o dalších typech menších fortifikací s dominantní strážní a obrannou funkcí (Staňa 1985, 179—180).

O situaci v „temném“ 10. století toho mnoho nevíme. Lokality na jižní Moravě jsou během 1. poloviny 10. století většinou opuštěny a zanikají (Pohansko u Nejdku, Strachotín „Petrova louka“ atd.), nebo zde pokračuje osídlení ve velmi omezené míře (Mikulčice) a krátkodobě (Pohansko u Břeclavi). Osídlení se stahuje z neklidné kontaktové zóny s Maďary na jižní Moravě do lesnatějších a hornatějších oblastí jihozápadní a střední Moravy a do Hornomoravského úvalu, i když v žádném případě nedošlo k totálnímu zpusození a vylidnění země. V její severní polovině však nedošlo k narušení kontinuity vývoje a ten zde plynule pokračoval až do mladší doby hradištní a období připojení Moravy k českému přemyslovskému státu za knížete Oldřicha I., nejpravděpodobněji v rozmezí let 1018—1020 (srov. Měřínský 1986a, 34—63, 65—70; k připojení Moravy k českému státu Krzemieńska 1980).

Dochází k vzrůstu významu olomouckého centra (srov. např. Michna—Pojsl 1988, 34—42, 62—63, 115), kontinuitu od Velké Moravy do 11.—12. století máme však doloženu i v Přerově, na Zelené Hoře u Vyškova (Staňa 1987; 1987a; 1989, 1993, 184; Procházka 1990a), eprve koncem 10. století přestávají úlohu opevněného sídliště plnit Staré Zámky u Líšně, i když rozsah povelkomoravského hradiště je oproti velkomoravskému daleko menší. Na jihozápadní Moravě vzniká řada malých lokalit spíše charak. eru jen lehce opevněných výšinných osad (Palliardiho hradisko u Vysočan, Hornice; nejnověji máme náznaky středohradištního osídlení i z areálu hradu Bítov) a jsou zde doložena i nová

hradiska (např. Kramolín) s kontinuitou osídlení od konce velkomoravského období do 11. až 12. věku (Měřínský 1986, 152—155, 1986a, 37—39, 42—50, 63, 67—69; 1989, 114—115; Měřínský—Zumpfe 1993, 206—207; Poláček 1991, 57—58, 60, 62; Staňa 1993, 184).

Máme náznaky, že již ve 2. polovině 10. století po určitém uklidnění situace daném vítězstvím Oty I. nad Maďary na Lechu v roce 955 dochází k rekonstrukci osídlení v jižní části země a není vyloučeno, že již v tomto období vznikají některé nové fortifikace považované až za záležitost období vlády Břetislava I. („Vysoká zahrada“ u Dolních Věstonic, „Hrůdy“ u Sudoměřic, Znojmo atd.). To se týká i brněnské aglomerace, kde se centrum osídlení přesunuje do oblasti Starého Brna, Rajhrad zaniká na konci středohradištního období a na Starých Zámcích u Líšně pokračuje od konce 10. věku do 1. čtvrtiny 11. století pouze velmi omezené vesnické osídlení (Měřínský 1986a, 52—63, 68—69; 1988, 254—263; 1988a, 111—114; 1991a, 283—286; 1993, 15—18; Cejnková—Měřínský—Sulitková 1984, 250—252, 259—264; srov. Štěpánek 1965, 141—143).

V těchto souvislostech je někdy zejména českými badateli uvažováno o připojení Moravy či alespoň severní poloviny země k českému státu Boleslava I. již v období po bitvě na Lechu, nebo alespoň se silným přemyslovským vlivem v severní polovině Moravy (naposledy např. Sláma 1991, 53—56; přehled lit. srov. Měřínský 1986a, 23—27). Žádné konkrétní doklady však pro tuto hypotézu nemáme a na Moravě lze pro období 10. století počítat v omezené míře s přežívajícími zbytky státní i církevní organizace (Měřínský 1986a, 27, 69—70; 1991, 16—17).

Připojením Moravy k přemyslovským Čechům na počátku 11. století dochází k nové etapě v dějinách země, její sídlištní struktura, správní a vojenské organizaci a s nimi spojeným budováním nových fortifikací. Již výše jsme konstatovali, že v severní polovině země, tj. na střední a severní Moravě navázala přemyslovská organizace na starší lokality vyvíjející se od doby Velké Moravy (Olomouc, Přerov, Zelená Hora u Vyškova atd.; srov. Michna—Pojsl 1988, 22—58, 114—115; Staňa 1987; 1987a; 1989; 1993, 184—187; Procházka 1990a). V jihomoravských úvalech se setkáváme s odlišnou situací. Zde přemyslovská organizace navazuje na starší velkomoravskou novými lokalitami vzdálenými řádově 5—10 km od starších center (např. Mikulčice—Hodonín, Pohansko u Nejdku—Podivín, Pohansko u Břeclavi—Břeclav, aglomerace uherkohradištská—Spytihněv atd.), někdy však i méně (např. Hradiště sv. Hipolyta u Znojma—Znojmo, „Petrova louka“ u Strachotína—„Vysoká zahrada“ u Dolních Věstonic). Podobný jev známe i z Čech, Slezska a Saska (Štěpánek 1965, 141—143; Měřínský 1981, 148; 1993a, 100; Sláma 1988, 80—84). Z této situace vyplývá, že nová organizace musela navazovat na zbytky původních struktur. V některých případech, jako jsou například Staré Zámky u Líšně—Staré Brno, zjevně navazovala na situaci vyvíjející se zde již před přemyslovským zábořem Moravy, a tak tomu mohlo být i v případě dalších lokalit (Strachotín „Petrova louka“—Dolní Věstonice „Vysoká zahrada“ atd.; Měřínský 1986a, 62—63, 68—69; 1988, 254—263; 1988a, 111—114; 1991a, 283—286; 1993, 15—18).

Přemyslovské hrady 11.—12. věku se podstatně lišily od starších velkomoravských ústředí, což vyplývalo i ze změn ve struktuře společnosti a jejich odlišné funkci. Jednalo se o řádově menší lokality určené pro okruh knížecích lidí z jeho družiny, bojovníků, zeměpanské i církevní správy a knížecích řemeslníků, o výměře většinou kolem 1—3 ha, u důležitějších center, například hradeckých obvodů, ale i u dalších lokalit, se k nim přimykala předhradí (srov.

Plaček—Procházka 1986, 161—162], a u hlavních ústředí, zejména údělů i další sídlištní jednotky včetně tržišť (Štěpánek 1965, 116—117, 131, 141—146; Měřínský 1981, 148—164; 1986a, 37—63, 65—70; Plaček—Procházka 1986; Michna—Pojsl 1988, 44—117; Michna 1982; 1982a; Hlobil—Michna—Togner 1984, 9—40; Bláha 1984; Dohnal 1985; Staňa 1987; 1987a; 1989; 1993, 184—187; Procházka 1990; Měřínský 1989a, 27—28; Novotný 1977; Klíma 1991; 1991a; 1993; Podborský 1988; Nekuda, R. 1989).

Morava byla od poloviny 11. století rozdělena na dva, později tři úděly se sídly údělných knížat moravské přemyslovské sekundogenitury v Olomouci, Brně a Znojmě. Tyto úděly představovaly v podstatě pohraniční marky — olomoucký proti Uhrám i Polsku a brněnsko-znojemský proti Východní bavorské marce (Měřínský 1993a, 100—101; srov. Válka 1991, 37—40; Krzemieńska 1985, 7—14; Nový 1972, 144—147). V rámci údělů jsou organizována další hradská centra. Na základě Zdfkovy listiny z roku 1141 týkající se majetku olomouckého biskupského kostela a velkofarní organizace (srov. Bistřický 1983, 35—51), která navazovala na organizaci zeměpanskou, rekonstruoval L. Hosák (1959, 141—151) jednotlivé hradské obvody (srov. Měřínský 1981, 148—158; Měřínský—Plaček 1989a, 230—237).

Celkem jich uvádí osm a jejich centra byla zároveň nejdůležitějšími moravskými hrady — olomoucký se sídlem údělu a dalšími hradskými obvody přerovským, spytihněvským, břeclavským a později vyčleněným hradeckým ve Slezsku, brněnský se sídlem údělu a znojemský se sídlem údělu a později vyčleněným Bitovskem. V rámci jednotlivých hradských obvodů existovaly i další hrady se správní a obrannou funkcí (např. v rámci znojemského Rokytná u Moravského Krumlova, Kramolín atd.; v rámci Olomoucka Zelená Hora u Vyškova atd.; Hosák 1959, 141—151; Měřínský 1981, 148—164; dále srov. lit. zejména k jednotlivým objektům cit. výše).

Za Břetislava I. či jeho následovníků — synů Spytihněva II. a Vratislava II. je ve čtyřicátých až padesátých letech 11. století po konečném ustálení moravské hranice proti Uhrám a Východní bavorské marce budována opevněná linie hradů na pravém břehu řeky Moravy (např. Spytihněv, Hodonín a další lokality) a levém břehu Dyje (např. Břeclav, Podivín, Vranov nad Dyjí atd.; Měřínský 1981, 148, 153—155, 157—160; 1993a, 101; srov. Červinka 1928, 116—130; Turek 1971, 165; Nový 1972, 144—155; Měřínský—Unger 1979, 67—72).

Vzhledem k omezeným archeologickým výzkumům hradů 11.—12. století víme velmi málo o jejich vnitřním členění a celkové struktuře. Lépe známe pouze konstrukce jejich valových opevnění dřevohlinitého typu, i když i zde je řada nevyjasněných otázek (srov. Procházka 1978, 275—277; Měřínský 1981, 164). U nejdůležitějších center máme poměrně dobré znalosti o sakrální architektuře a jejím umíslení v rámci hradu, či alespoň místa kostelů předpokládáme. Velkofarní kostely byly obvykle na předhradích a uvnitř vlastních hradů se nacházely knížecí kaple pro omezený okruh úředníků hradského obvodu a příslušníků družiny (Měřínský 1981, 150—159; 1985, 375; 1988, 260—261; 1991a, 284—286; 1993, 17—18; Cejnková—Měřínský—Sulitková 1984, 251, 263—264; Michna—Pojsl 1988, 52—61, 72—98, 115—116). Velmi málo víme o řemeslné výrobě v rámci center 11.—12. století, další hospodářské činnosti včetně obchodu (srov. např. Měřínský 1983, 43—47; Michna—Pojsl 1988, 36—42, 51, 115—116), obytných objektech i sociální struktuře těchto lokalit.

Specifický druh sídel s residenční, správní i obrannou funkcí představovaly zeměpanské dvorce vázané na románské tzv. tribunové kostely a od poloviny 12. století i dvorce vznikající šlechty. Doposud nebyly na Moravě podrobně sledovány ani archeologicky zkoumány a hypoteticky jsou předpoklá-

dány tam, kde je doložen tribunový kostel (Měřínský 1981, 164; 1989a, 32; Měřínský—Plaček 1988, 220). Například na Třebíčsku lze většinu předpokládaných objektů tohoto typu datovat až do pozdně románského období po roce 1200. Některé z těchto objektů měly již kamennou profánní architekturu s vazbou na sakrální objekt (např. Příbyslavice, Čáslavice; Měřínský 1986, 167—169, 229—230), u sídel vznikající jihomoravské šlechty lze spíše předpokládat ještě objekty dřevěné konstrukce (např. ZSV Divice; Unger 1988, 215, 217; Měřínský 1989a, 32—34).

Doba 13. století představovala období kvalitativních a kvantitativních změn ve všech oblastech života středověké společnosti, a to změn nebývalého rozsahu, intenzity i dynamiky celého procesu, která se v průběhu 13. věku stupňovala a akcelerovala v období vlády Přemysla Otakara II. i jeho syna Václava II. (Měřínský 1983, 49; 1989a, 19—22). Již v období počátku vlády Přemysla Otakara I. je zřejmé, že stará hradská organizace a systém starých dřevohlinitých hradů se přežil a od druhého decenia 13. věku je budována organizace nová (Plaček—Procházka 1986, 162—164, 166—167). Tento vývoj bezesporu souvisí i se završením procesu vzniku měst ze starých údělných center či většinou v jejich bezprostřední blízkosti, ukončený během 2. čtvrtiny 13. století, a zakládáním nových městských organismů ve druhé polovině Přemyslovy vlády (Žemlička 1986, 160—170; Měřínský 1989a, 27—36). V tomto období jsou ve starých hradských centrech do dřevohlinitých fortifikací vkládány prvé kamenné fortifikační objekty (Olomouc, Břeclav, Mikulov) či zakládány nové kamenné hrady s vazbou na podunajský okruh hradní architektury s mohutnými hranolovými donjony (Veveří), nebo zprostředkující válcovými donjony francouzské pevnostní stavitelství. Tento vývoj pokračuje i v době vlády Václava I. i moravských markrabat tohoto období a královny-matky Konstancie Uherské, která disponovala právě na jižní Moravě rozsáhlými věnnými statky. Nově budované i přestavované objekty měly efektivně zajišťovat zeměpanskou správu v jednotlivých oblastech země a vlastní zeměpanská zboží i obranu (Plaček—Procházka 1986, 159—167; Měřínský 1989a, 34—35; Kouřil—Měřínský—Plaček 1990, 229—232; Měřínský—Plaček 1988, 221—224; 1991, 85—93). Jako nový prvek, jehož obranná funkce stoupá během dalšího vývoje, se objevují středověká města (srov. např. Žemlička 1986, 212). Budování jejich fortifikačních systémů a přeměna v městské pevnosti však asi nebyla jednoduchou záležitostí a i u velkých královských měst lze počítat s postupnou výstavbou a zdokonalováním městských opevnění daných materiálními možnostmi teprve během 2. poloviny 13. věku. Tento proces byl završen až koncem 13. či na počátku 14. století (Měřínský 1989a, 30; Měřínský—Nekuda 1994, v tisku; Hoffmann 1992, 155—156).

Před polovinou 13. století máme doloženo i zakládání nejstarších šlechtických hradů (Plaček—Procházka 1986, 164—167; Měřínský 1989a, 34—36; Kouřil—Měřínský—Plaček 1990, 232—234; Měřínský—Plaček 1988, 225—233; 1991, 92—101) a objevuje se nám i nový typ sídel nižší šlechty, tzv. hrádky. Tyto objekty souvisejí s residenční funkcí, správou rozsáhlejších i menších šlechtických dominií a jejich konstituováním i funkcí obrannou, jak jednotlivých feudálů, tak i v systému obrany země (Nekuda—Unger 1981, 31—36; Unger 1988, 207—217; Měřínský 1989a, 32—34). Hypoteticky je možno, podobně jako v Čechách, kde na příčinné souvislosti tohoto jevu upozornil J. Žemlička (1985, 564—585), vidět bezprostřední impuls k zakládání šlechtických hradů a drobných fortifikovaných sídel v neúspěšném povstání markraběte Přemysla proti jeho otci v letech 1248—1249 (srov. Unger 1988, 217). Tyto události totiž uvolnily do té doby poměrně přísný panovnický regál spojený s výstavbou hradů

i dalších opevněných objektů a pokud šlechtici nebyli kastelány na královských hradech, nebo zde nesídlili v souvislosti s dalšími úřady, disponovali ve většině případů do tohoto období pouze dvorci.

Ve 2. polovině 13. století a do doby počátku 14. věku je v podstatě dovořena síť zeměpanských hradů i sídel vyšší šlechty. Fortifikační architekturu zastupovaly tři hlavní typy — hrady, města a drobná dřevohlinitá opevnění nižší šlechty, tzv. hrádky. Musíme k ní připočíst ještě opevněné kláštery, drobná opevnění strážního charakteru, refugia související s ochranou venkovského obyvatelstva, podobně jako opevněné kostely, které jsou typické zejména pro pozdější období pozdního středověku, a ve 14. století přibývá ještě celokamenná tvrz, vlastně malý hrad. Ve 2. polovině 13. století se také rozrůstá typová škála hradní architektury, přičemž postihujeme zesílení vlivu z oblasti rakouského i bavorského Podunají, ze západní Evropy i ze severu a jihu evropského kontinentu (Kouřil—Měřínský—Plaček 1990, 231—234; Měřínský—Plaček 1991, 92—101; Měřínský 1993a, 111—113).

* * *

Všimněme si nyní podrobněji výsledků, kterých bylo na Moravě a ve Slezsku dosaženo při archeologickém výzkumu drobných středověkých opevnění, tzv. hrádků. Lze konstatovat, že studium těchto objektů přineslo během posledních dvou desetiletí řadu nových poznatků a posunulo celé bádání o této problematice výrazně kupředu. Faktem ovšem zůstává, že na druhé straně se zájem o tyto objekty soustředil převážně do dvou oblastí, a to na jižní a jihozápadní Moravu a do prostoru severovýchodní Moravy a těšínského Slezska po obou stranách historické moravsko-slezské hranice. Spíše ojediněle byla pozornost těmto opevněným útvarům věnována v jiných částech země.

V současnosti zde neexistuje nějaká ucelenější koncepce výzkumu drobných středověkých opevnění a naděje na zlepšení tohoto stavu je za současného postavení naší archeologie sotva pravděpodobná. Ale i tak máme pro komplexní studium drobných středověkých opevnění v rámci celého teritoria Moravy a Slezska, na rozdíl od hradní architektury, solidní východiska a předpoklady, na jejichž základě lze bádání o této problematice dále rozvíjet. Existuje zde totiž solidní pramenná základna, řada studií sledujících tyto objekty v menších regionech a jednotlivých oblastech země, a hlavně máme k dispozici soupisovou práci, evidující na základě písemných pramenů, literatury, terénních pozorování i archeologických výzkumů a nálezů počet a stav drobných středověkých opevnění rámcově do konce sedmdesátých let 20. století (Nekuda—Unger 1981). Tato základní práce je průběžně doplňována o nově zjištěné lokality a v některých případech dochází rovněž k revizi zde uvedených údajů a jejich upřesňování (např. materiály F. Musila a V. Navrátila i dalších uveřejňované ve VVM, práce P. Kouřila a R. Žáčka, J. Ungera apod.; srov. Musil 1991; 1992; 1993; Kouřil 1992a; 1992b; Kouřil—Žáček; 1986; 1987; Unger 1982; 1987; 1988).

Komplexní přístup ke studiu drobných středověkých opevnění vyžaduje v prvé řadě ujasnění samotného pojmu, co si pod tímto označením představujeme, a z toho vyplývající jasnou jednoznačnou definici těchto objektů. To samozřejmě naráží na řadu problémů teoretických, nejasností terminologie písemných pramenů, stavu poznání těchto objektů v terénu, jejich funkce a především jejich různorodé typové škály, změnám daným samotným historickým i stavebním vývojem atd. Zejména se to projevuje v určitých přechodných formách na rozhraní drobného středověkého opevnění ve vazbě na šlechtické sídlo, ale zejména klasické kamenné tvrze a hrady, kde i v mluvě písem-

ných pramenů nacházíme pro některé lokality tohoto typu kolísání mezi pojmy tvrz a hrad (Nekuda—Unger 1981, 34; např. Lelekovice; srov. Unger 1990, 149). Pod termínem drobná středověká opevnění zahrnujeme tzv. hrádky, strážní stanoviště, celní stanice, předsunutá a obléhatelská opevnění, v řadě případů mohou k této kategorii náležet i nedokončená sídla. Zařazujeme sem tedy všechny opevněné útvary menších rozměrů, zpravidla bez pozůstatků kamenné architektury a s převažující dřevohlinitou zástavbou včetně jednoduchého obranného systému. Podstatné je, že u těchto objektů můžeme často prohlásit, i když samozřejmě bez archeologického výzkumu ne vždy s absolutní jistotou, jakou plnily funkci, a ke kterému z uvedených typů patřily. Jsme si přitom vědomi, že geneze a doba trvání jednotlivých typů byla rozdílná a zahrnovala časově různé dlouhé úseky.

Do této skupiny nezahrnujeme klasické tvrze, které patří již k jinému okruhu architektury včetně odlišného postavení v rámci sídelní struktury a z toho vyplývající odlišné funkce či funkcí. Podobně necháváme prozatím stranou našeho zájmu i starší, většinou hypoteticky též lehce opevněné dvorce či tzv. kurie, převážně se zřejmou vazbou na zeměpanské a šlechtické tribunové kostely, jež typově předcházely hrádkům a tvrzím. Z teritoria Moravy a Slezska toho totiž o nich víme doposud na rozdíl od sousedních Čech jen velmi málo, a také zde nebyly archeologicky téměř vůbec zkoumány (srov. výše; Měřínský 1981, 164; 1989a, 22; Měřínský—Plaček 1988, 220; Unger 1987, 90). Vzhledem k tomu, že předsunutá a obléhatelská opevnění jsou ponejvíce záležitost až pokročilého 15. století a doby následující, je o nich pojednáno dále v souvislosti s hradní architekturou. Také o strážních stanovištích, na které upomíná množství místních a hlavně pomístních názvů, a jež jsou většinou umístěna ve značné vzdálenosti od existujících či zaniklých sídlišť, toho rovněž dosud mnoho nevíme (srov. Plaček 1990). Právě z těchto důvodů bude naše pozornost v dalším výkladu zaměřena především k problematice tzv. hrádků.

V prvé řadě je nutno tento typ drobných středověkých opevnění definovat. Z dosavadní nepříliš četné literatury vyplývá, že termín hrádek (u určité skupiny těchto objektů se setkáme u některých badatelů s pojmem opevněné sídlo typu „motte“ přejatým ze západoevropské terminologie; srov. např. Unger 1988, 207—217, zvl. s. 207—208) je většinou badatelů chápán jako nejstarší forma sídla nižšího šlechtice, kterému ovšem předcházely dosud málo známé a do jisté míry v moravském prostředí hypotetické dvorce. Hrádky stávaly mimo ves, popřípadě na samém jejím okraji, ve výhodné, přírodou chráněné poloze (což ovšem nemusí být absolutním pravidlem), a měly jednoduchou stavební dispozici, méně náročný obranný systém a zpravidla jim chybělo i hospodářské zázemí, čímž rozumíme absenci dvora a dalších hospodářských objektů v přímé vazbě na sídlo (srov. např. Plaček—Procházka 1986, 164—166; Unger 1988, 209—217; např. Hustopeče „Homolí kopec“, Vysoké Popovice, Popovice, ZSV Koválov u Žabčic s náznaky vazby na hosp. objekty atd.). Vzhledem k poměrně malé rozloze objektu zde šlechtic sedí víceméně jen se svými nejbližšími a sídlo tohoto typu představovalo spíše určitý psychologický moment — symbol nadřazenosti či výsadního sociálního postavení ve středověké společnosti, než reálnou překážkou nebo hrozbou z hlediska vojenského (srov. Nadolski 1985, 6). Takto lze chápat fenomen tzv. hrádků ve staré sídelní oblasti. V nově kolonizovaných částech země však bylo postavení tohoto typu drobných středověkých opevněných objektů přece jen odlišné (k definici srov. Kouřil—Žáček 1986, 97—100; tam i další lit.).

S výše naznačenou problematikou definice typu drobných středověkých

opevněných objektů označených převážně v literatuře jako tzv. hrádky úzce souvisí i otázky týkající se terminologie těchto objektů v dobových středověkých písemných pramenech [k typologii sídel nižší šlechty ve středověku na Slovensku a terminologii těchto objektů v uherských pramenech srov. např. Habovštiak 1985, 122—146; obecně k latinské terminologii sídlištních útvarů 9—12. stol. v Uhrách Ratkoš 1978, 247—252; moravskou terminologii sídel nižší šlechty ve středověkých písemných pramenech shrnují Nekuda—Unger 1981, 38—39]. Musíme konstatovat, že převážná část objektů označovaných za tzv. hrádky není v dobových písemných pramenech většinou jednoznačně zachycena a s jejich označením se setkáváme pouze v podobě některé z četných forem vyjadřujících převážně v latinské terminologii opevněné místo (castrum, castellum, fortalitium, forpugnaculum, munitio, výjimečně ve spojení cum curia, respektive cum curia allodialis, označujícím zpravidla hospodářské zázemí objektu, někdy rovněž opevněné — curia fossata). Přitom užívání těchto termínů bylo v mnoha případech značně libovolné a stejné označení se vztahovalo jak na mohutné opevnění, tak i na malou fortifikaci. Nevyjadřovalo umístění jmenovaných opevněných útvarů v terénu a ve většině případů z nich nevyplývají ani jednoznačné informace o velikosti, uspořádání a funkci objektu. Vnitřní sémantická hodnota jednotlivých termínů vyskytujících se v písemných pramenech nám tedy většinou neposkytuje možnosti pro přesnější poznání a typové zařazení jmenované lokality (k termínům a z nich vyplývající charakteristice objektu srov. Nekuda—Unger 1981, 38—39; k slovenské a uherské terminologii Menclová 1973, 427—428; Ratkoš 1978, 247—252; Kopány 1974, 288; Miklós 1982, 66—67; srov. Habovštiak 1985, 123, 129—130, 132—133, 140—144).

Důležité místo v rámci komplexního studia tzv. hrádků má řešení problematiky jejich vzniku. Ten bezesporu úzce souvisí s postupem feudalizace i sociální a s ní spojené majetkové diferenciací středověké společnosti, to znamená mimo jiné genezí šlechty a jejím dotvořením. Stabilizace této společenské skupiny a postupné vydělení šlechty nižší tak odráží nově vzniklou ekonomickou i politickou situaci na Moravě a ve Slezsku za posledních Přemyslovců 13. století (Měřínský 1989a, 19—22, 31—32; srov. Žemlička 1982, 17; 1986, 181—191, 229—232; 1990, 180—199; Třeštík—Polívka 1984, 99—118).

Stanovení přesné doby vzniku tzv. hrádků a hlavně podání jasných a přesvědčivých dokladů a důkazů prokazujících bezpečné časové zařazení nejstarších z nich je jedním z prvořadých úkolů komplexního studia těchto objektů. Hluběji do doby před polovinou 13. století je prozatím datováno pouze několik sídel, jako je například hrádek u zaniklé středověké vesnice Mstěnice na Třebíčsku, považovaný za chybějící článek mezi mladohradištními fortifikacemi a opevněnými sídly vrcholného středověku, kterého počátky jsou kladeny již do období sklonku 12. století (Nekuda 1985, 30—33), Kepkov na Slavkovsku, taktéž vročený do doby konce 12. věku či ještě časněji (Šaurová 1977, 170; 1980, 376—377; Nekuda—Unger 1981, 149), jehož vznik však na základě revize datování nalezené keramiky souvisí až s dobou kolem poloviny 13. století, dále Nové Sady u Slavonic, kde ale výskyt nalezené ostruhy s bodcem (typ II/4 Z. Hilcerówny; Bláha 1977, 52, 55—56) může přesahovat i do 2. poloviny 13. věku, podobně jako údajný nález uherského denáru Ondřeje II. (1205—1235) z hrádku v Senoradech na Třebíčsku (Nekuda—Unger 1981, 266—267) nemusí znamenat, že sídlo vzniklo již během 1. třetiny 13. století (srov. Měřínský 1989a, 33).

Poněkud odlišný případ pak představuje hrádek u Drnholce, kde vcelku nevelká protáhlá fortifikace s centrálním plató o rozměrech 50×6 až 13 m je

datována již do 11.—12. století (Peška—Unger 1993, 139—140; srov. Procházka 1993, 126). Toto opevnění je však považováno spíše za jeden z opěrných bodů přemyslovské pohraniční obranné linie proti Východní bavorské marce, která zde vzniká po konstituování jižní moravské hranice na řece Dyji někdy ve čtyřicátých letech 11. věku, než za sídlo příslušníka šlechty se všemi jeho náležitostmi. Stopy podobné, patrně nepřilíživě rozlehle, fortifikace zjistil B. Novotný (1977a, 211—214) v prostoru skalnaté vyvýšeniny, na níž se nachází dnešní mikulovský zámek, původní hrad, a nalezenou keramiku datoval do 12. století. Toto opevnění s největší pravděpodobností dokládá posunutí moravské hranice k jihu na Mikulovsko, do okolí Laa a. d. Thaya (Lava) a Valtic po vítězství Vratislava I. v bitvě u Mailberku roku 1082 (srov. Měřinský 1981, 159—160).

Casný vznik drobných středověkých opevnění typu tzv. hrádků na teritoriu jižní Moravy je dáván do souvislosti s vývojem na přilehlých územích sousedního jihozápadního Slovenska a Dolního Rakouska, kde jsou nejstarší fortifikace tohoto typu datovány již do 12. a 1. poloviny 13. věku. V těchto souvislostech je poukazováno, že impulsy k jejich vzniku a budování přicházejí do rakouského Podunají přes jihoněmecké prostředí z Porýní, kde máme výskyt opevněných sídel typu „motte“ doložen již od 11. století (srov. Eibner 1973, 120; Felgenhauer—Schmiedt 1969, 17; Felgenhauer 1973, 92n.; Hinz 1981, 66—70, 119n.; Zeune 1991, 193—200; Böhme 1991, 70; atd.).

Datování počátku výstavby tzv. hrádků a opevněných sídel typu „motte“ na území jihozápadního Slovenska již do 12. a 1. poloviny 13. století není prozatím hodnověrně prokázáno, což vyplývá z faktu, že na těchto lokalitách byly prováděny ve velké míře pouze záchranné či zjišťovací výzkumy a keramický materiál i další předměty datovatelné do 12. století zde byly získány pouze ojediněle nebo pocházejí z přilehlého sídliště (např. Branč, Chotín, Rusovce; srov. Habovštiak 1985, 124—129, 258—260, 263, 278; Ruttkay 1992, 253—260). A. Habovštiak (1985, 128—129) sice datuje počátky tohoto typu opevněných sídel na Slovensku s poukazem na dobu jejich vzniku uváděnou v sousedních zemích (Morava, Polsko, Rakousko, Uhry, ale i Čechy a bývalá NDR) již do 2. poloviny 12. století, ale zároveň konstatuje, že na lokalitách nebyly uskutčněny systematické výzkumy, které by umožňovaly jejich spolehlivé datování, a že na většině z nich byly nalezeny zlomky keramiky nebo kovových předmětů a v Branči i mince, které dovolují datovat osídlení v okolí těchto hrádků od 2. poloviny 12. až do 14. a 15. století (Habovštiak 1985, 128). Podobně M. Ruttkay konstatuje, že výraznější rozmach výstavby drobných opevnění na jihozápadním Slovensku nastává až po polovině 13. století po tatarském vpádu, i když zároveň uvádí u 11 registrovaných lokalit určité předpoklady pro vznik v závěru 12. a 1. polovině 13. věku (Ruttkay 1992, 260).

Na území Rakouska včetně dolnorakouské oblasti probíhal společenský vývoj odlišně a měl i určitý předstih daný zde vazbou na vyspělé západnější položené oblasti středověké Říše. Protože ve Východní bavorské marce (pozdější rakouské vévodství) dochází dříve a s větší intenzitou než v severnější položených oblastech Moravy k procesu feudalizace společnosti, objevují se zde v návaznosti na vývoj v jihoněmeckém prostředí také časněji opevněná sídla šlechty (srov. Lechner 1985, 90—97), a toto teritorium nemůžeme v žádném případě použít ke srovnání s poměry na území Moravy.

Podrobnou pozornost tzv. hrádkům na jižní Moravě věnoval J. Unger (1987, 1988) a na základě analýzy nálezových situací i samotného archeologického materiálu konstatuje, že počátky opevněných objektů typu „motte“ (jak již bylo výše řečeno, autor používá tento termín) spadají na jižní Mo-

rávě do doby kolem poloviny 13. století a zároveň uvažuje o souvislostech jejich výstavby s nejstarší vlnou budování šlechtických hradů (Unger 1988, 217), která je spojována s povstáním a odbojem královny a moravského markraběte Přemysla proti svému otci, králi Václavovi I., v letech 1248—1249, a jeho důsledky (Zemlička 1985, 534—585, zvl. s. 577, 584; Měřínský 1989a, 21; Plaček—Procházka 1986, 165; Unger 1988, 217; Poláček 1990, 423). Z tohoto hlediska je důležité i zjištění, že doba vzniku těchto drobných opevněných sídel je víceméně synchronní jak ve staré sídelní oblasti (např. Unger 1987, 90; 1988, 217), tak i v oblastech nově osídlovaných (Kouřil—Žáček 1986, 136; Kouřil 1992b, 240). J. Unger (1987, 90) dokonce uvažuje o tom, že právě na těchto čerstvě kolonizovaných územích mohla výstavba tohoto typu drobných středověkých opevnění začít již o něco dříve.

Jestli počátečním impulsem k budování šlechtických opevněných sídel, tzv. hrádků (sídel typu „motte“) a hradů byly pouze události spojené s povstáním královny Přemysla proti otci Václavovi I. v letech 1248—1249 (srov. výše), nebo pravděpodobněji celý komplex podmínek vycházejících z postupného zeslabování panovnické moci a vzrůstu hospodářské i politické moci šlechty, rozpadu hradske soustavy i pozemkového vlastnictví zeměpána, vzniku měst a celkových hospodářských změn 13. století, bude nutno v budoucnosti podrobně sledovat. Každopádně jsou zde náznaky, že právě mezi rozpadem hradske soustavy během 1. poloviny 13. věku, vznikem měst, do nichž se přesunuje politická i hospodářská moc panovníka, a vznikem opevněných šlechtických sídel kolem či před polovinou 13. století bude určitá příčinná souvislost (Měřínský 1989a, 33).

Charakter a zaměření této studie nám nedovolují detailně rozebírat problematiku morfologie drobných středověkých opevnění, jejich umístění v terénu i otázky komunikačního systému. Ostatně ty byly detailně a vcelku vyčerpávajícím způsobem rozebrány a řešeny v řadě prací (např. Nekuda—Unger 1981; Chotěbor 1982, 357—366; Kouřil—Žáček 1986; Unger 1987; tam další lit.). Zastavme se však alespoň krátce u vnitřní zástavby a hospodářského zázemí tzv. hrádků. Nejčastěji byly při výzkumech zachyceny na centrálním platě volně stojící pozůstatky věžovité stavby (eventuálně dřevěného srubového domu) orthogonálního půdorysu, doplněné v některých případech nemnoha hospodářskými objekty (výjimku tvoří Trmačov, pokud jej ovšem budeme interpretovat jako drobné středověké opevnění). Hlavní centrální stavba sídla byla zpravidla umístěna v exponované poloze, její základové partie tvořila velmi často kamenná podezdívka a na ni nasedala buď srubová konstrukce, nebo hrázděné zdívo. Někdy tato podezdívka chyběla. Jen zřídka byly stěny tvořeny tzv. nabíjenou konstrukcí z jílu a slámy, případně i s kameny (nesprávně tzv. pěchovanice). Šířka stěn kolísala obvykle mezi 0,6 až 1 m, pouze ojediněle dosahovala širšího průměru (k poznatkům o konstrukčních prvcích staveb srov. např. zjištění na lokalitách Čalovice, Heřmanovice, Javorník, hrádek na ZSV Kovalov u Žabčic, Lipina, hrádek na ZSV Mstěnice, Popice, Přímělkov „Spády“, Rýmařov, Skorošice, Štandl, Tečovice, Újezd u Tišnova; Nekuda—Unger 1981, 92—94, 142, 157—161, 200—204, 240—241, 248, 260—263, 268; Kouřil 1977, 140—141; 1992b, 233—239; Kouřil—Žáček 1986, 103—110; 1987, 375, 381; Goš 1977, 33—34; Goš—Karel 1992, 225—228, 231; Unger 1989, 3—10; Kohoutek 1993a, 169—172; Nekuda 1985, 10—33; Poláček 1990a, 223—225, 230—231). V případě podrobnějšího poznání hospodářského zázemí drobných opevněných středověkých sídel, tzv. hrádků, musíme ve shodě s P. Chotěborem (1991, 179) konstatovat, že dosavadní zjištění prozatím neposkytují takové podklady, které by mohly posloužit k obecnějšímu shrnutí nebo k po-

kusu o jejich typologickou klasifikaci, i když například výzkumy hrádku na ZSV Koválov u Žabčic (srov. Unger 1989, 10) nebo v Rýmařově (Goš—Karel 1992, 225—228) určité, byť nepřilíživé výrazné náznaky hospodářských objektů přinesly.

* * *

V rámci celého komplexu otázek spojených s problematikou opevněných sídel byla v posledních letech přednostní pozornost věnována otázkám genetickým a typologickým. Existuje zde však i další rozsáhlý zájmový okruh zaměřený na problémy ekonomické podmíněnosti vzniku a trvání opevněných sídel a studia souvislostí jejich vzniku s kolonizačním procesem, postupem osídlení a jeho forem. Ukazuje se, že hrady a hrádky tvořily živou součást osídlení a s určitým fázovým posunem reagovaly i na jeho změny nebo kolonizační záměry ve svém okolí. Na tyto aspekty studia středověkých opevněných sídel upozornil v nedávné době J. Zemlička (1991, 40—41). Konstatoval, že rozmach vrcholně středověké ekonomiky bývá posuzován právě v rovině styku mezi městem a venkovem, přičemž se často úloha opevněných sídel přechází. Ty však tvořily výraznou součást a dominantu sídelní struktury, i když jejich spotřební charakter na rozmachu tržně peněžních vztahů spíše parazitoval. Jako vrchnostenská střediska se však nepochybně výrazně tyto objekty podílely na hospodářském životě svého zázemí: stahovala se k nim feudální renta, jejich zakázky ovlivňovaly regionální i zemskou ekonomiku (přestavby a novostavby velkých hradů), ovlivňovaly komunikační síť atd.

S rozvojem zkoumání vrcholně středověkých opevněných sídel na území Moravy a Slezska byly zformulovány i základní postuláty jejich vývoje a zařazení do sídelní struktury tohoto období. Základní práce (Měřínský 1981; Nekuda—Unger 1981; Kouřil 1988; Kouřil—Žáček 1986; Unger 1987; 1988; Plaček—Procházka 1986; Měřínský—Plaček 1988; 1991; 1991b; Kouřil—Měřínský—Plaček 1990) konstatovaly hlavní směry vývoje feudálních sídel po rozpadu hradské soustavy a emancipačním procesu šlechty včetně narušení a posléze likvidaci dosud výlučného monopolu panovníka v oblasti vlastnictví a budování fortifikací. Převratné společenské a hospodářské přeměny 13. století nalezly svůj odraz v reorganizaci sídlištní struktury, završení kolonizace atd. Právě v tomto vývoji a probíhajících změnách hrála i opevněná sídla svoji nezastupitelnou roli.

Poloha stavebníka a zároveň majitele opevněného sídla v sociální hierarchii feudální společnosti určovala také velikost a základní význam budované fortifikace. V případě hrádku jí bylo především soustředění obranné, obytné a někdy snad i hospodářské funkce v rámci jedné, zpravidla vícepodlažní centrální věžovité stavby, spíše výjimečně doplněné menšími budovami provozního charakteru. Tyto objekty se soustřeďovaly v rámci jednoho nevelkého opevněného areálu. I když opevnění tohoto typu stávala obvykle mimo ves, byla jejich vzdálenost i umístění v terénu volena většinou tak, aby poskytovala možnost dozírat na provoz ve vesnici a střežit přístupovou komunikaci k ní. Tyto objekty je možno považovat za výlučná obydlí příslušníků šlechty a jejich rodin, většinou pak šlechty nižší. V souvislosti s jejich majiteli představovaly jeden ze základních článků struktury tehdejší společnosti a naznačovaly politické i sociální postavení obyvatel. To platí zvláště pro staré sídelní území. Jedná se zde o fortifikace povětšinou soukromovlastnického charakteru, o jejichž vojenském a psychologickém aspektu jsme se zmínili již výše. Ve starém sídelním území je nacházíme všude tam, kde vhodné klimatické a půdní podmínky přispěly k dlouhodobému vývoji s kontinuitou osídlení, i když v souvis-

losti s tzv. vnitřní kolonizací máme co do činění i se sídelními komorami relativně mladšími.

Poněkud odlišně se nám však jeví situace v oblastech osídlovaných až za tzv. velké či vnější kolonizace v průběhu 13. století a zvláště jeho 2. poloviny na severní Moravě a ve Slezsku, kde dochází k přílivu nového, většinou etnic-ky cizího a odlišného obyvatelstva, a k procesům zabezpečujícím výstavbu země na těchto rozsáhlých a do té doby zalesněných a civilizací nedotčených prostorách (srov. Kouřil 1993, 141—147). Tento proces s sebou samozřejmě přinášel i budování opevněných sídel, která tvořila jeden ze základních článků sídelní struktury. Vznikaly tam, kde k tomu byly alespoň relativně příznivé podmínky, tedy především relativně dobré klimatické poměry, blízkost vody, komunikace, ale například i bohatá ložiska rud (srov. např. Meyer 1979).

Velmi často byla tato opevněná sídla budována současně s okolními osadami, i když v některých případech jim mohla i předcházet. To platí zvláště pro hradní architekturu. Tyto objekty nazývané v německé literatuře *Rodungsburgen* (srov. Meyer 1979; Zeune 1991, 182) se stávaly centry nově osazovaných sídelních komor uvnitř hustě zalesněných území. Společně s drobnými fortifikacemi tvořily páteř osídlení a jeho hybnou sílu. Měly zajišťovat a zabezpečovat nově osídlený prostor a být nástupištěm — výchozím bodem — pro další kolonizační činnost (Kouřil—Plaček 1985, 125; Plaček 1990, 211—214; Kouřil 1992b, 240). Právě v těchto jmenovaných faktorech lze zejména v počátcích jejich existence spatřovat základní význam a funkci v rámci osídlovacího procesu. Ovšem ani později neměly tak vyhraněné a specifické postavení jako jejich protějšky ve starém sídelním území a docházelo u nich k vzájemnému prolínání i překrývání často velmi osobitých úloh, daných výše naznačenými předpoklady (srov. Kouřil—Žáček 1986, 129; Kouřil—Plaček 1994). S tím vším pochopitelně souvisí i jejich stavební dispozice a umístění v krajině, i když ne vždy došlo cizími kolonisty a stavebníky k plnému pochopení a následnému využití strategických možností osídlovaných terénů (Kouřil 1992a, 70).

Obraťme nyní naši pozornost k hradní architektuře. Funkce zeměpanských hradů jako opěrných bodů panovnických mocenských i hospodářských zájmů a obrany země proti vnějšímu i vnitřnímu nepříteli je dostatečně diskutována ve výše uvedených základních studiích. Proto věnujeme pozornost především hradům šlechty. Klíčem k poznání jejich úlohy a často i datování vzniku je studium vývoje osídlení a proměn pozemkové držby. Moderní práce nalézající souvislost mezi stavbou hradů a osídlením se zabývají především jednotlivými regiony, na jejichž omezeném území je možno lépe vysledovat určité zákonitosti. Starší práce máme k dispozici zejména pro území Slezska a jsou zatíženy řadou nacionálních tendenčních pohledů, neboť měly svými argumenty podpořit zájmy německy mluvících obyvatel studovaných regionů (např. Weinel 1936; 1937; 1938; srov. Zuber 1972). Musíme zdůraznit, že právě v těchto případech jde o oblasti, jejichž zkoumání je z hlediska sledování širších aspektů kolonizačního procesu například ve Švýcarsku a Německu velmi aktuální (Meyer 1979; Brachmann 1988; tam další lit.). V současnosti probíhá komplexní zpracování jednotlivých regionů dosti nekoordinovaně a na základě publikovaných výsledků se bádání orientovalo na oblast severovýchodní Moravy a Slezska (např. Bakala 1983; Bolina 1986; Kouřil—Žáček 1986; Kouřil 1993), jesenický výběžek (Kouřil—Plaček 1994), část Českomoravské vrchoviny (Plaček 1985; 1987), Znojemsko (Měřínský—Plaček 1993) a Břeclavsko s Mikulovskem (Unger 1993). Publikované práce přinesly mnohé pozoruhodné závěry, které obsahuje následující přehledné shrnutí.

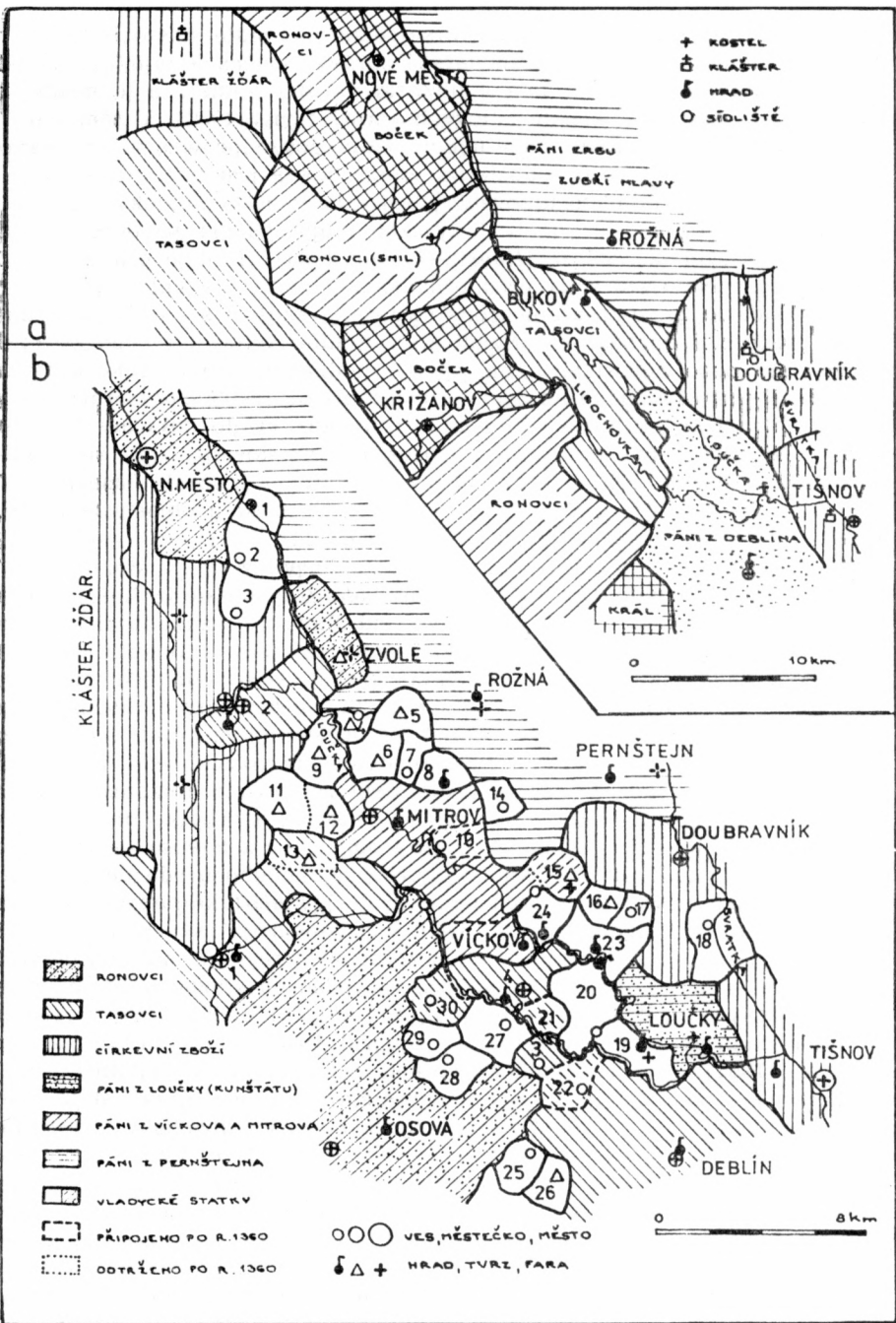
Jak již bylo řečeno výše, v rámci problematiky drobných středověkých

opevnění, v nově osidlovaných oblastech se šlechtické sídlo stává centrem kolonizačních podnětů a pozdější hospodářské správy. Současně zajišťuje feudální držbu, poskytuje ochranu lidem v blízkém okruhu feudála a je nositelem i dalších funkcí pro ně charakteristických (srov. Ebner 1976). V rámci počínajícího intenzivního osídlení měla mnohá sídla pouze provizorní charakter, jenž vyplýval i z počátečního nedostatku prostředků a pracovní síly na jejich výstavbu. Výtečným příkladem takového provizoria je archeologicky zkoumaný Luginsland, u něhož se dochovaly i výrazné stopy patrně původní plužiny v zemědělsky nevýhodné poloze (Kouřil—Plaček 1985). Hrad je prozatím jediným dokladem vybudování sídla před příchodem hlavní vlny kolonistů.

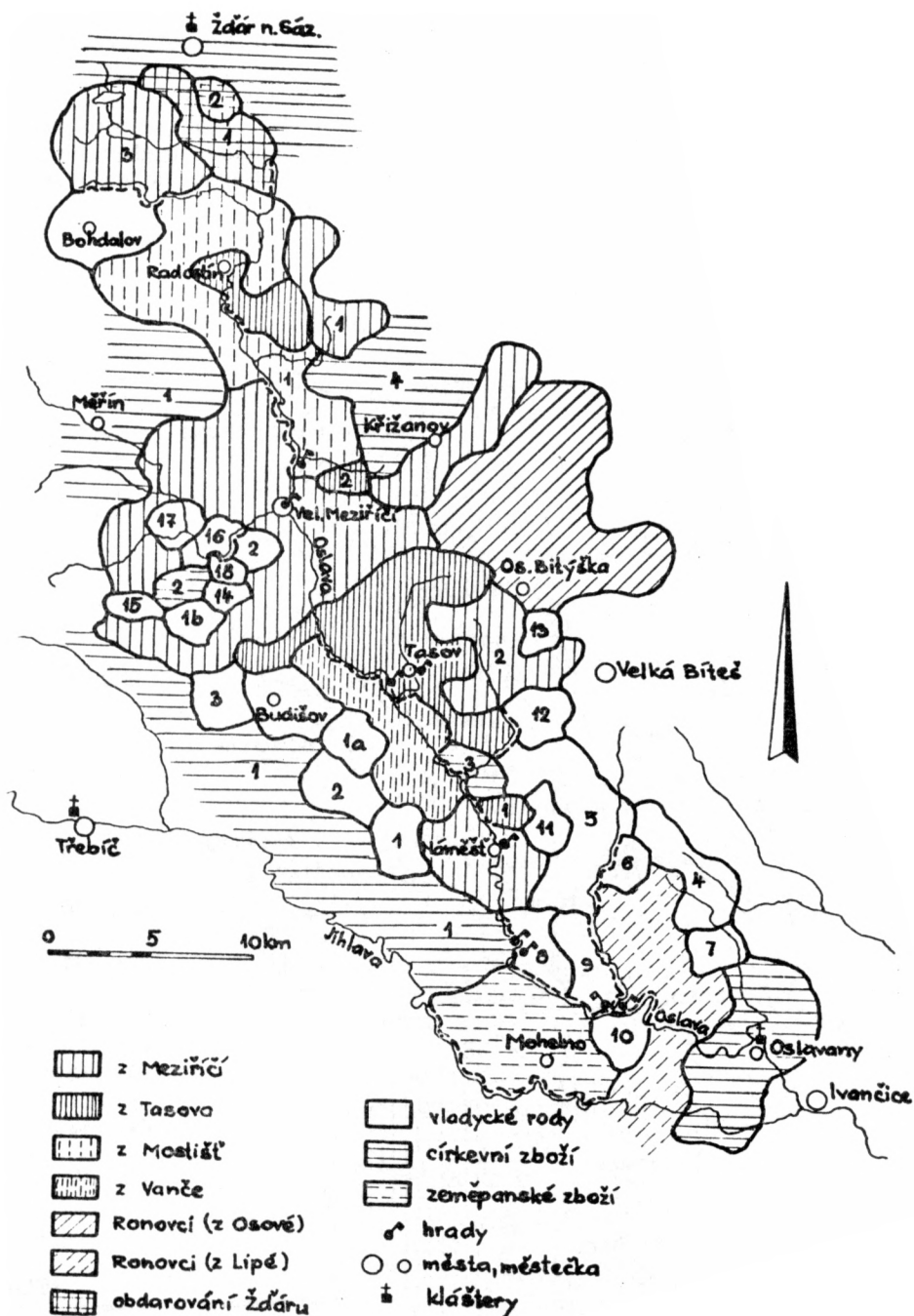
Předpokládáme, že po dosažení určité struktury osídlení a s ní spojené hospodářské prosperity dochází ke zřízení definitivního sídla, a to buď přestavbou původního nebo novostavbou na jiném, vhodnějším místě. Taková translace proběhla pravděpodobně na území rodu zubří hlavy. Původní dřevohlinitý hrádek na „Hradisku“ v Rožné, datovaný archeologicky do poloviny 13. věku (Poláček 1990, 409), byl nahrazen Pernštejnem zbudovaným po roce 1270 (Plaček 1994, v tisku). Přitom základní síť osídlení předcházela časově o nějakou dobu založení sídla a s výjimkou vysloveně horských oblastí se vesměs nejednalo o území bez alespoň sporadického osídlení.

Ovšem i v počátečním nejstarším období okolo poloviny 13. století docházelo již ke stavbě kamenných hradů, což dokládá Z. Kudělkou a L. Konečným prozkoumaný, ale bohužel nepublikovaný hrad Bukov a Šenkenberk (Měřínský—Plaček 1993). U Senkenberka, založeného rakouskými feudály ve službách českých panovníků či moravských markrabat, je to věc více méně přirozená, neboť v sousedním Rakousku měla stavba kamenných šlechtických hradů již delší tradici. Původ stavebníků se projevil i ve volbě typu, který u Senkenberka představuje na Moravě ojedinělá dispozice se štítovou zdí. Bukov má sice raně gotický rozvrh, ale některé pozdně románské články svědčí o případné účasti doubravnické nebo tišnovské stavební huti (Kudělka a kol. 1984—1985, 29—31; Plaček 1987, 245—246; zápis z komise na archeologickém výzkumu z 9. X. 1985). Přímá výstavba kamenného hradu dokládá ambice i hospodářské možnosti Tasovců (erbu křídla), kteří také nepochybně zbudovali svůj hrad ve Velkém Meziříčí ještě v pozdně románské podobě (Eliáš 1994, 38—40). Díky již výše zmiňovanému zpracování regionů můžeme potvrdit předpokládaný rámcový průběh kolonizace ve vazbě na stavbu hradních sídel také na omezených teritoriích v povodí Oslavy (Plaček 1985), Loučky (Plaček 1987), na Drahanské vrchovině (Bolina—Doležel 1988), Zábřežsku a Šumpersku (Plaček 1993), a s určitými výhradami i na Příborsku (Bolina 1986). Ohromná zeměpanská území se přitom rozštěpila na inensí, ale stále ještě značně rozlehlé celky s nově zřízenými hospodářskými středisky — tržními městečky a správně mocenskými centry — hrady. Nebyla to však samozřejmě definitivní struktura a o jejich proměnách se ještě zmíníme dále.

Na starém sídelním území jsou spojeny s nejstarší vrstvou kamenných opevněných sídel pouze zeměpanské fundace. Ať již šlo o kastelánské hrady či další lokální centra, měly především správní funkci, která byla charakteristická i pro stupeň provincií, jež vznikly v 1. polovině 13. století, zejména na teritoriu vdovských statků královny Konstancie Uherské (+ 1240). Provinciální centra v rámci jejich statků byla v Moravských Budějovicích, Příbyslavicích, Bzenci a na zeměpanských hradech v Břeclavi a Hodoníně. Podobu většiny z nich neznáme, někde to byly jen dvorce (např. Příbyslavice; Kudělka 1982; srov. Měřínský 1986, 168—169, 229—230; 1989a, 32), jinde však můžeme předpokládat i její iniciativu při stavbě prvních zděných objektů v rámci kastelán-

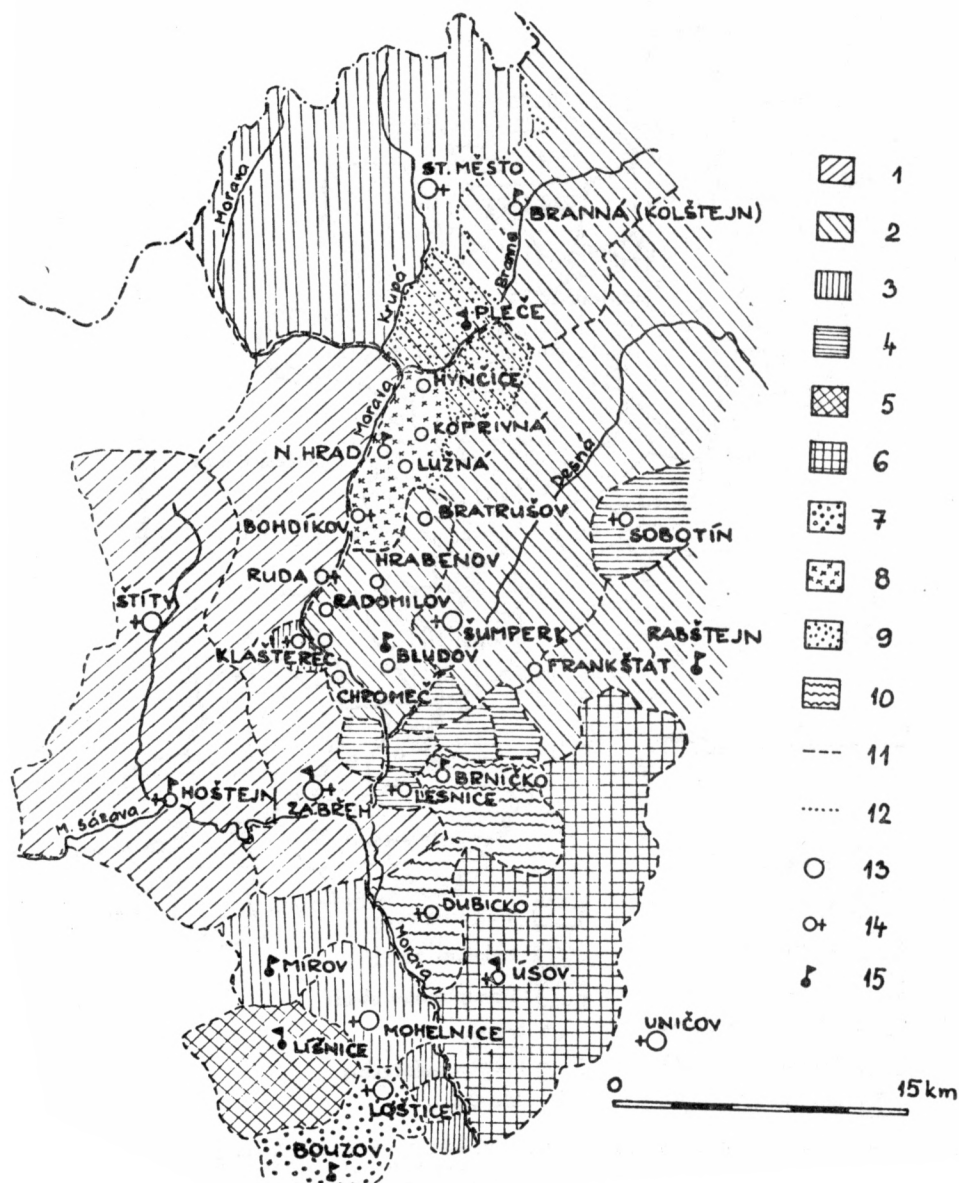
Obr. 1. Teritorium povodí Loučky: a) schéma rekonstruovaného územního rozdělení kolem r. 1255 (lokality doložené p.senně nebo amoně); b) schematická mapka feudální držby v r. 1360. Vysvětlivky k panství Tasovců: 1 — Křižanov, 2 — Bobrová (ke Křižanovu), 3 — Lubné (k Deblínu), 4 — Zďárec (k Mostišťím); k vladyckým statkům: 1 — Otejná, 2 — Křídla, 3 — Dlouhé, 4 — Blažkov, 5 — Dol. Rožinka, 6 — Dol. Rozsíčka, 7 — Hor. Rozsíčka, 8 — Bukov, 9 — Lhotka, 10 — Habří, 11 — Moravec, 12 — Jemnice, 13 — Radkov, 14 — Slížeň, 15 — Olší, 16 — Litava, 17 — Jestřebí, 18 — Borač, 19 — Újezd, 20 — Rysov (N. Ves), 21 — Ostrov, 22 — Kuřimská N. Ves, 23 — Skryje, 24 — Košíkov, 25 — Křižínkov, 26 — Pánov, 27 — Rojetín, 28 — Borovník, 29 — Rozseč, 30 — Vidonín. Kresba N. Plaček.

Obr. 2. Schéma feudální drěby v povodí Oslavy. Vysvětlivky k meziříčskému panství: 1 -- Sklenné (ke Křižanovu), 2 -- Cikov, 3 -- Nové Veselí; k tasovskému panství: 1 -- Jedov, 2 -- Martinice; k mostišťskému panství: 1 -- Mostišť, 2 -- Oslavice; k církevnímu zboží: 1 -- Třebíč, 2 -- Oslavice (N. Telečkov), 3 -- Ti nov (Naloučany), 4 -- Žďár n. Sáz.; k vladyckým statkům: 1 -- Okarec (1a -- Pyšel, 1b -- Vlčatín), 2 -- Pozďatín, 3 -- Nárameč, 4 -- Popovice, 5 -- Kralice, 6 -- Jakubov, 7 -- Lukovany, 8 -- Lamberk, 9 -- Kraví Hora, 10 -- Senorady, 11 -- Ctadlice, 12 -- Jestřebí, 13 -- Bezděkov, 14 -- Oslavicka, 15 -- Batonchovice, 16 -- Baliny, 17 -- Uhřínov, 18 -- Benedín; obdarování Žďáru: 1 -- Vatin (od Meziříčí), 2 -- Vetla (od Mostišť). Kresba M. Plaček.

ských a dalších hradů 11.—12. věku (např. Břeclav; Kordiovský 1987, 2). S provinciemi se samozřejmě setkáváme i v rámci zeměpanské správy (např. Brno; srov. Měřínský 1991a, 284; Plaček—Procházka 1986, 162).

Zeměpanské hrady 11.—12. století, které rozpadem hradské soustavy neztratily na významu, byly postupně přestavěny na kamenné hrady vrcholného středověku (Bitov, Vranov, Znojmo, Olomouc, Přerov, Břeclav, Hodonín, Hradec

Obr. 3. Rekonstruovaná feudální držba v horním Pomoraví v pol. 14. stol. Legenda: 1 — Šternberkové, 2 — z Lipé, 3 — církevní zboží, 4 — vladykové, 5 — Kunštát, 6 — markrabě, 7 — Vildenberkové, 8 — zboží Nového Hradu, 9 — hypotetické panství Pleče, 10 — z Dubicka a Otaslavic, 11 — hranice panství v 2. pol. 14. stol., 12 — hranice panství v 1. pol. 14. stol., 13 — město, městečko, 14 — ves s farním kospelem, 15 — hrad. Kresba M. Plaček.

nad Moravicí, snad Mikulov atd.), nebo zanikly (Kramolín, „Hrůdy“ u Sudo-
měřic, Spytihněv, Strachotín-„Vysoká zahrada“ u Dolních Věstonic, Staré
Brno, Rokytná atd.). Naopak byly již v 1. polovině 13. století zakládány nové
kamenné hrady, které v nové organizační a územní struktuře zemské správy
převzaly některé funkce od starších opuštěných fortifikací (např. Buchlov,
Brumov, Lukov, Veveří, Děvičky, Úsov, Cvilín, ale patrně i Strážnice, Morav-
ský Krumlov a Špilberk; srov. Měřinský—Plaček 1988, 221—225; 1991, 85—93;
Plaček—Procházka 1986, 159—164; Plaček 1991, 146; Cejnková—Loskotová—
Plaček 1994, v tisku). Přesun funkcí mohl probíhat i značně komplikovaně.
Například z hradiska Rokytná je předpokládáno přesunutí správních funkcí
k hypotetickému dvorci u kostela v Řeznovicích (Konečný—Kuča 1988, 394)
a odtud byly proponovány na moravskokrumlovský hrad, který se ovšem Pře-
myslu Otakarovi II. nepodařilo dokončit.

Cáši zeměpanských hradů přešla velmi brzy do soukromých rukou nebo
připadla církevním institucím. Lichtenštejnové získali Mikulov již roku 1249
(CDB IV, 285—286 č. 174) a ještě ve 13. století přišla královská komora, ales-
poň formou trvalé zástavy, o Bítov, Moravský Krumlov, Strážnici, Uherský
Ostroh, Cvilín a asi i o Lukov (srov. např. Měřinský—Plaček 1989a, 232—237;
Plaček 1983, 338). Do plného držení získalo olomoucké biskupství hrad Pusti-
měř (hradisko Zelená Hora), kde v padesátých letech 13. století vystavělo
nový kamenný hrad (Staňa 1993, 193), a Olomoucký hrad byl po smrti mar-
kraběe Vladislava Jindřicha (+ 1222) v zeměpanském držení jen formálně
a veškeré dění na něm se odehrávalo v režii olomouckých biskupů (srov.
Hlobil—Michna—Togner 1984, 39—40).

Okraje starého sídelního území byly lemovány statečky nižší šlechty —
vladyků a zemanů, jejichž výskyt je zjištěl v určitém okruhu od zeměpan-
ských hradů (srov. Měřinský 1986, 167—169; 1989a, 31—32). Dokladů o man-
ském systému západního typu (ministeriálové) je minimum i ze 14.—15. stole-
tí, ale se značnou pravděpodobností se právě v těchto případech jedná o re-
likty systému statků manské služebné šlechty. Její sídla měla velmi skromnou
podobu pouhých dvorců, dřevohlinitých drobných opevněných sídel, tzv. hrád-
ků, a jen výjimečně zděných tvrzí. Z těchto objektů větší část zanikla a
jejich nadzemní pozůstatky se nedochovaly.

Odraz takovéto manské organizace v pramenech 14. věku je sledovatelný
kolem Moravského Krumlova (Hosák 1961—1964, 37), ale vytvořili ji až páni
z Lipé. Ke zřízení podobného systému kolem Pernštejna využili Pernštejnové
ve 14. století sňatkové politiky, kdy vhodně kombinovali „odkládání“ četných
příslušnic rodu do doubravnického kláštera s provdáním za okolní zemany.
Věno, které obdržely, přinášelo ve druhém případě potřebnou, hlavně vojens-
kou pomoc. Manské systavy známe i z teritorií církevních institucí. Známý
je tento systém na panstvích klášterů na Hradisku u Olomouce, Velehradě,
Louce u Znojma, Dolních Kounicích, ve Žďáře, Třebíči, Dolanech, ale přede-
evším z rozsáhlé državy olomouckého biskupství (srov. Měřinský 1985, 388—389;
tam další lit.). Náznaky manského systému vytvářené již v rámci zeměpanské
državy, nebo pozdějšího dominia Valdštejnů, máme i z okolí hradu Rokštejn na
Jihlavsku (Měřinský—Plaček 1989, 6). Ostatně toto vytváření lenních svazků
moravským markrabětem Janem Jindřichem je dostatečně známo (srov. např.
Mezník 1992, 93).

Sídla nižší šlechty bez lenních závazků, jejíž obživu zajišťovala vlastní
půda a poddaní, se alespoň ve zbytcích dochovala častěji. Vyplývá to nesporně
z většího ekonomického potenciálu těchto deskovnických držitelů i vyššího
stupně jejich zařazení ve středověké společnosti předhusitského období (srov.

Polívka 1982, 16). Nejlépe prozkoumaným sídlem nižšího šlechtice tohoto typu na Moravě je tvrz ve Mstěnicích a jí časově předcházející tzv. hrádek (srov. Nekuda 1985).

Ve sledovaných kolonizačních oblastech lze současně pozorovat projevy postupného zahušťování sídelní struktury a diferenciaci feudální držby a s tímto jevem související zakládání dalších opevněných sídel — ať již hradů, nebo drobných fortifikací. Předpoklady pro tento proces byly vytvořeny hospodářskou situací ve 2. čtvrtině 14. století. Přes zmenšení rozlohy panství jejich rozdrobením měly i tyto nové statky dostatek ekonomických prostředků, aby na nich mohly vzniknout kamenné a poměrně rozsáhlé hrady. Jejich hustota na dolním toku Oslavy (zde však musíme počítat i s manským systémem třebských benediktinů) a na Louče (Plaček 1985; 1987) nezaostává za německými oblastmi s velmi intenzivní výstavbou hradní architektury. K pozoruhodné koncentraci hradů došlo i ve vysokých polohách Jeseníku, kde však důvody pro ni vidíme v ochraně a kontrole horských přechodů z obou stran, spojené i s celní funkcí (Plaček 1990, 213—214).

Hradů rytířských řádů bylo na Moravě pouze několik, přičemž zřetelnou prvotní dispozici má jen templářský Templštejn (Plaček 1991, 150). Z jejich tvrze v Čejkovicích se v přestavěné hmotě objektu zachovala věž a část okruhu hradeb (Tribula—Bednaříková 1980, 202—207). Z johanitského hradu Orlov u Orlovic zůstaly pouze stopy v reliéfu terénu (Procházka—Plaček 1984) a tvrz v Ivanovicích na Hané stávala v místech dnešního renesančního zámku. Dosud minimálně poznaná a proto absolutně nedocenená je unikátní johanitská komenda v Horních Kounicích, jejíž stavebně historický průzkum bude nesporně mimořádně přínosný. Řád německých rytířů na Moravě hrad v pravém slova smyslu nevlastnil. Malé zbytky komendy byly objeveny v podzemí zámku ve Slavkově u Brna (Vícha 1986) a poznání dochované johanitské komendy v Hostěradicích je omezeno na její sakrální objekty (srov. Kuthan 1982, 219). I když pevnostní stavby rytířských řádů měly v našich zemích poněkud jinou úlohu než v Palestině, lze jejich funkce považovat za odlišné od běžných feudálních sídel. Tato skutečnost a jistá řádová unifikace se projevovaly i na dispozičním schématu, zejména komend.

Proměny sídlištní struktury po husitských válkách souvisely s kumulací pozemkové držby, sekularizací církevního majetku a rozšiřováním feudálního velkostatku. Při těchto procesech i v souvislosti s progresivními změnami ve středověkém válečnictví ztratila řada hradů smysl své existence, z hospodářských důvodů přestala být udržována a zpustla. Navíc zde působil i faktor zvyšující se nároků na pohodlí a kulturu bydlení, kterému mnoho odlehklých a těžko přístupných hradů nevyhovovalo. Tyto důvody měly na zanikání hradů větší vliv než válečné destrukce. Právě ty objekty, které si svou funkci udržely, byly i po poničení za válečných událostí obnovovány, případně upraveny a přestavěny v novém duchu, zatímco ostatní hrady byly ponechány svému osudu.

* * *

Snaha po všestranném poznání středověkých feudálních sídel vedla k uskutečnění celé řady archeologických výzkumů různého charakteru od drobných povrchových průzkumových akcí a sondáží až po velké systematické výzkumy. Především je potřeba provádět terénní prospekci nutnou k lokalizaci i registraci zaniklých objektů a mnohdy i k jejich identifikaci. Je to i základní předpoklad jejich památkové ochrany. Důležitá je právě tato kategorie povrchových průzkumů spojená obvykle s dokumentací aktuálního stavu. U staveb s dochovanými stavebními relikty či dosud stojících objektů jsou žádoucí

hlavně podrobné stavebně historické průzkumy. Samotné systematické archeologické výzkumy, ač informačně nejproduktivnější, přinášejí při metodicky nesprávném vedení výkopů, zejména bez dokumentace na patřičné odborné úrovni, rizika nenahraditelných ztrát. To se týká i následného zajištění konzervace vykopaných situací. Z těchto důvodů by se k akcím tohoto typu mělo přistupovat s rozvahou a jen v souvislosti se záchranou objektu, probíhajícími stavebními úpravami, nebo při jeho nevyhnutelné likvidaci.

Archeologický výzkum středověkých fortifikací a jejich výsledky byly již předmětem řady souhrnných studií i jednotlivých monografických zpracování. To se týká také předválečných výzkumů probíhajících zejména na území Slezska (Adolfovice, Cvilín, Freudenstein, Leuchtenstein, Vartnov, Luginsland, Reichenstein) a střední Moravy (Ježův hrad, Smilovo hradisko, Melice). Z těchto důvodů odkazujeme na patřičnou literaturu, kde jsou uvedeny další podrobné informace (srov. např. Měřínský 1981, 177—179; 1986b, 29—31; 1989a, 31—36; 1990, 25—34; Nekuda—Unger 1981; Kouřil 1988; Kouřil—Žáček 1986; atd.). Od osmdesátých let byly realizovány velké systematické výzkumy hradu Rokštejna na Jihlavsku (Měřínský—Plaček 1989), Lelekovic na Brněnsku (Unger 1990), Bukova u Bystřice nad Pernštejnem (Kudělka a kol. 1984—1985, 29—31) a brněnského Špilberku (Cejnková—Loskotová—Plaček 1994). Výsledky byly až na Bukov předběžně publikovány a přinesly poznání zcela pod vrchem skrytých původních dispozic nebo nové pohledy na vývoj hradních půdorysů. Například na Špilberku byly odkryty základy druhé hradní brány s mohutnou válcovou věží známou pouze ze starých vyobrazení hradu a zjištěna byla téměř celoobvodová zástavba objektu. Tyto poznatky dovolují uvažovat o zahájení výstavby Špilberku již v době vlády Václava I. (Cejnková—Loskotová—Plaček 1994, v tisku).

Na závěr našeho příspěvku uvedeme alespoň nejdůležitější výsledky stavebně historických a archeologických průzkumů moravské a slezské hradní architektury i drobných fortifikací. V první řadě to byly výzkumy královských hradů. Na Brumově (okr. Zlín) bylo zjištěno pozdně románské založení objektu s hranolovou věží z kvádrů a nalezen zde i pozdně románský tympanon původně pocházející z hradní kaple (Kohoutek 1982). Podobně na Lukově (okr. Zlín) došlo kromě již známé okrouhlé věže k odkryvu zdíva pozdně románského a raně gotického hradu, a i na Buchlově byl upřesněn dispoziční rozvrh původního jádra (Kohoutek 1994). Průzkumy na Veveří (okr. Brno-město) věnovaly pozornost původnímu románskému jádru na konci ostrožny i celkovému stavebně historickému průzkumu hradu (Konečný 1981, 241, 243; Plaček 1993a; Kašička 1966). Velké archeologické objevy proběhly v Olomouci, ale i přes ně zůstává podoba zeměpanského okrsku v rámci areálu Olomouckého hradu nevyjasněna (srov. např. Michna—Pojsl 1988, 44—117; Dohnal 1988; tam další lit.). U příležitosti generální opravy tzv. Bílého zámku v Hradci nad Moravicí (okr. Opava) došlo k větším plošným odkryvům, které však dosud nebyly podrobněji publikovány (informace P. Kouřila). Velké objevy proběhly i na Znojenském hradě (Klíma 1993) a mnoho nového k jeho stavebnímu vývoji přineslo i studium archivního materiálu (Kudělka a kol. 1990—1992, 196—204). Rozsáhlý výzkum hradu Úsov na Šumpersku (Goš 1985) vyvrátil starší tradované názory a zjistil dispoziční schéma francouzského kastelu. Na Bítově (okr. Znojmo) byla zjištěna podoba nejstaršího zděného jádra hradu, které je s největší pravděpodobností přímým francouzským importem (Měřínský—Plaček 1989a) i náznaky opevnění kolem něj (Měřínský—Zumpfe 1993, 205) a F. Kašička (1965) zde provedl i podrobný stavebně historický průzkum. K menším celoplošně zkoumaným objektům patřily po-

zůstatky hradu Karla IV. na Olomoucku — Tepence (Burian 1979). Záchranný výzkum kompaktní dispozice zde však zachytil pouze část lokality, dosud nezničenou lomem, jehož další těžba dnes pozůstatky hradu zcela pohltila. Zkoumán byl i hrad v Břeclavi (Kordiovský 1987).

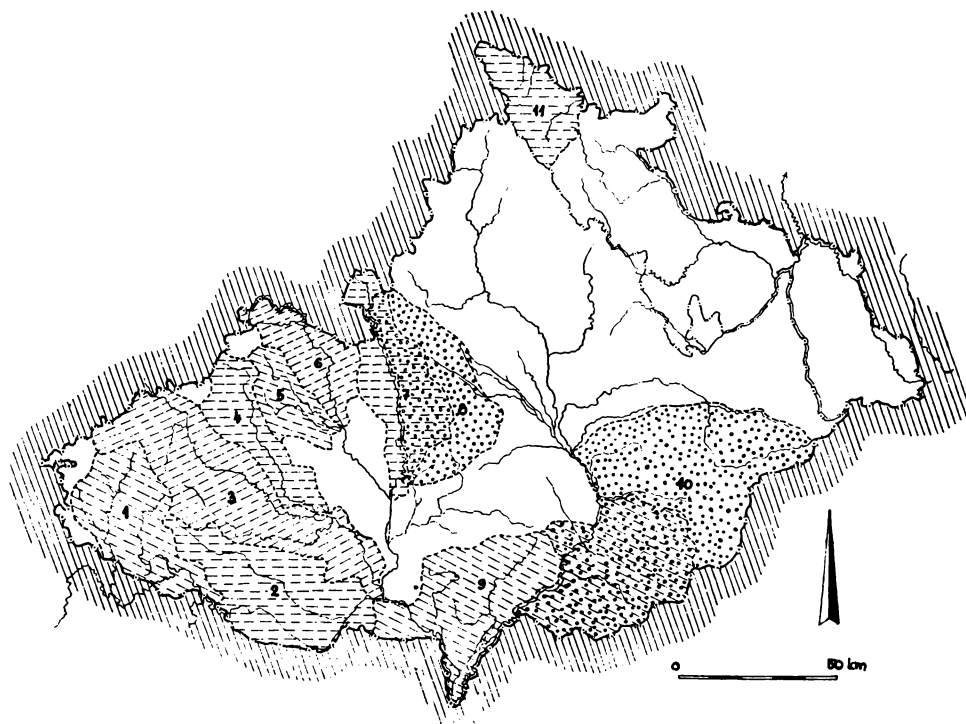
Obraťme nyní naši pozornost k biskupským hradům. Kromě olomouckého, který byl formálně zeměpanský, proběhl významný zjišťovací výzkum na hradě Pustiměř (dnes hradisko Zelená Hora na Vyškovsku). Publikování předběžných výsledků výzkumu konečně seznámilo odbornou veřejnost s časovým zařazením objektu do poloviny 13. století, jeho dílčí podobou, hradištními předchůdci a nástupcem — pevnůstkou z doby husitských válek (Staňa 1993). Bohužel při tomto výzkumu nedošlo k ověření existence předpokládaného bergfritu v čele trojúhelné dispozice. Menší výzkum na Hukvaldech (okr. Frýdek-Místek) prakticky vyloučil založení hradního jádra Arnoldem z Hückeswagenu a jeho synem Frankem a do tohoto období nepatří ani tzv. „Kulatina“ (Kouřil—Žáček 1981). Ni publikování výsledků průzkumu hradní dvojice Šaumburka (J. Kohoutek) dosud čekáme.

V omezené míře byla zkoumána celá řada šlechtických hradů (srov. souhrnné práce citované v úvodu této části). Výzkumy hradu u Obřan nedaleko od Brna, Čalonic, Holoubku a Rabštejna na Třebíčsku, Rychvaldu u Lysic a Šternberka u Telče byly již rozebrány (Měřínský 1981, 177—179). Z novějších výzkumů byl publikován Sostýn na Novojičínsku (Kouřil 1992). Na lokalitě odkrytá štíhlá válcová věž definitivně tento hrad vyřadila z bezvěžových dispozic připisovaných stavebnímu okruhu biskupa Bruna ze Šaumburka (Bolina 1986a, 181, 183—184). Na Štrálku u Rýmařova byly položeny jen malé sondy, a tak došlo pouze zčásti k upřesnění jeho dispozice (Karel—Novák 1983). Hrubou vývojovou analýzu přinesl také výzkum na hradě Sovinci u Uničova (Kohoutek 1993) a upřesnění dispozičního schématu i datování vzniku do doby kolem poloviny 13. věku již výše zmiňovaný průzkum hradu Šenkenberka na Moravskobudějovicku (Měřínský—Plaček 1993). Nepublikován zůstává doposud výzkum hradu v Boskovicích (okr. Blansko), který zde prováděl L. Konečný, a nově probíhající výzkumy Plumlova na Prostějovsku (A. Prudká) a Náměšti na Hané (M. Tymonová). Významný Helfštejn (okr. Přerov) zkoumá dlouhodobě a kombinovaně (výkopy, stavebně historický průzkum, senzibilní metody) Z. Gardavský. Výstupem jeho činnosti jsou sice přehledné a instrukční brožury, leč pohřichu s jednoznačným obsahem často statistického charakteru bez dokumentace umožňující verifikaci uvedených údajů (Gardavský 1985).

Výzkumy drobných středověkých opevnění byly již hodnoceny v předchozím textu a proto uvedeme pouze základní údaje. Na jižní Moravě se podařilo díky dlouholetému systematickému studiu této problematiky dosáhnout již určitých zobecňujících poznatků (Unger 1987; 1988) a komplexně na ZSV Mstěnice u Hrotovic prozkoumat několik fortifikovaných objektů od tzv. hrádku přes kamennou tvrz až po předsunutá opevnění zajišťující ochranu vesnice a tvrže (Nekuda 1985). Podobně postupuje v oblasti severní Moravy a Slezska P. Kouřil (srov. Kouřil 1992a; 1992b; Kouřil—Žáček 1986; 1987). Výzkumy probíhají i v regionu Jesenicka (Goš 1977; 1981; Brachtl—Dohnal 1992) a Zlínska (Kohoutek 1993a). Byla realizována i řada ojedinělých akcí. Jmenujme z nich alespoň výzkum Čepičky nad Předklášteřím u Tišnova (Belcredi 1990), Újezd u Tišnova (Poláček 1990, 413—415, 420; 1990a) a Hradisko ve Svitávce (Štřof 1984). Záslužné vyhodnocení staršího výzkumu D. Šaurové na ZSV Konůvky na Slavkovsku s tvrzí a starším objektem typu „motte“ podala Z. Měchurová (1993).

Řada akcí byla zaměřena výhradně na stavebně historické průzkumy s cílem upřesnit stavební vývoj jednotlivých objektů i datování fází jejich výstavby. Především se to týká zpracování pasportu některých důležitých sídel (např. Frýdek, Hukvaldy, Jaroslavice, Kunštát, Moravský Krumlov, Pernštejn, Strážnice, Velké Meziříčí, Zubštejn atd.). Některé z nich se dočkaly od zpracovatelů těchto materiálů i publikace. Jmenujme alespoň Malenovice na Zlínsku (Kašička 1987), Kelč u Valašského Meziříčí (Eliáš 1979), Kurovice na Holešovsku (Eliáš 1986) a Velké Meziříčí (Eliáš 1994). Řada dalších se pak stala podkladem k následujícím podrobnějším průzkumům, jež proběhly např. v Brtnici na Jihlavsku (Měřínský—Plaček 1989b), Pernštejně (Plaček 1994), Strážnici a Uherském Ostrohu (Plaček 1983). Zveřejněny byly i stavebně historické analýzy vývoje dalších hradů, jako například Drahotuší (Bolina 1988), Nového Hrádku u Znojma a Cornštejna (Plaček 1991a) a Janského vrchu v Javorníku (Kouřil—Plaček 1994).

Za uplynulých dvanáct let byl rovněž publikován tak velký počet výsledků povrchových průzkumů, že je nelze v rámci tohoto příspěvku ani vyjmenovat. Výsledkem téměř všech těchto akcí byla i dokumentace studovaných objektů alespoň formou terénních náčrtů provedených v určitém měřítku. Průzkumy přinesly i řadu objevů nových, dosud neznámých, nebo zapomenutých lokalit. Jmenujme namátkou například Vřesovice, Hradisko u Ždánic, Bořanovice, Drnholec, Dobřínsko, Pulkov, Drachenburg, Plešice, Bílou, Čeladnou, Sto-

Obr. 4. Morava a Slezsko (v historických hranicích), oblasti s přehledně zkoumanými hrady. Legenda: šrafované — publikováno, kroužkované — publikováno zkoumání hradů 13. stol., tečkované — publikace v tisku. 1 — horní Podolí (Plaček 1991a), 2 — střední Podolí (Plaček 1992), 3 — povodí Jihlavy a Rokytne (Plaček 1991), 4 — povodí Otavy (Plaček 1985), 5 — povodí Loučky (Plaček 1987, Poláček 1990), 6 — povodí horní Svatky (Plaček 1986; Poláček 1990), 7 — povodí Svitavy (Plaček 1988, 8 — Drahanská vrchovina (Bolina—Doležel 1988), 9 — moravsko-slovenské pomezí (Plaček 1984), 10 — jihovýchodní Morava (Kohoutek 1994), 11 — Jesenícko (Koukal—Plaček 1994, v tisku). Kresba M. Plaček.

navu, řadu drobných středověkých opevnění zjištěných v jižní části Dražanské vrchoviny E. Černým a mnohé další. Podchycena také byla řada fortifikací kolem hradů, ať již předsunutých opevnění či obléhacích stanovišť (srov. např. Měřínský—Plaček 1991a). Ta však stojí již na samém okraji tématu tohoto příspěvku.

* * *

Z výše uvedeného přehledu je zřejmé, že na úseku výzkumu moravských a slezských opevněných sídel se v uplynulých letech vykonal značný kus práce. Současně však musíme konstatovat, že nám úplně poznání našich středověkých feudálních sídel a fortifikací bohužel nehrozí. Stav výzkumu moravských a slezských opevněných sídel je značně nevyvážený, a to se týká jak určitých časových úseků, tak i jejich jednotlivých typů. Především je to zřejmé u výzkumů hradišť předvelkomoravského a velkomoravského období, kde se pozornost soustředila na nejdůležitější lokality a ostatní hradiště zůstala v pozadí zájmu a naše vědomosti o nich jsou buď velmi torzovité nebo téměř vůbec žádné. To se týká i zpracování materiálu z řady výzkumů, kde se dosud nepodařilo vypracovat efektivní systém základního a rychlého zpracování sídlištního materiálu pro získání obecnějších historických závěrů. Stranou také zůstává zkoumání zázemí lokalit, poněvadž každá z nich existovala v kontextu celé struktury příslušného okolního osídlení a sociálních i hospodářských vazeb v rámci této struktury.

Ještě horší je situace výzkumu hradů 11. až 12. století. Prakticky až na určité výjimky byly prováděny pouze zjišťovací výzkumy na některých lokalitách, nebo máme k dispozici starší, ne plně hodnotné a ověřené nálezy. Výzkumy se také především soustřeďovaly na fortifikační systémy a valová opevnění. Velmi málo víme o vnitřní struktuře těchto lokalit, jejich počátcích a době vzniku i přesnějších datech zániku. Z velkých center údělů probíhají výzkumy pouze v Olomouci a v poslední době byl zkoumán ještě Znojemský hrad. Z dalších větších výzkumů byly uskutečněny odkryvy na Kramolíně a již koncem čtyřicátých a počátkem padesátých let byla zkoumána „Vysoká zahrada“ u Dolních Věstonic. Tyto výzkumy, zejména druhý z nich, nejsou dosud publikovány.

Výzkum kamenné hradní architektury vrcholného středověku i drobných opevněných sídel tzv. hrádků zaznamenal v posledních letech velmi dynamický rozvoj a přinesl objasnění řady otázek obecnějšího charakteru spojených se vznikem a typologickou škálou těchto objektů i konkrétních dějin jednotlivých sídel a jejich s.avebního vývoje. Týká se to jak velkých systematických výzkumů, tak také menších zjišťovacích akcí, stavebně historických průzkumů a soupisu jednotlivých objektů. Také zde jsou vzhledem k množství získaného archeologického materiálu největší mezery v podrobné publikaci výsledků výzkumů a získaných památek hmotné kultury.

Bádání o problematice opevněných sídel bude nutno v budoucnosti zaměřit na práce soupisového charakteru, maximální vytěžení archivního materiálu k dějinám jednotlivých objektů, jejich stavebně historické průzkumy a přípravu skutečně vědeckého korpusu moravské a slezské fortifikační architektury a opevněných sídel zpracovaného se zřetelem na dynamiku jejich vývoje i vazby na jednotlivá dominia a vztahy k sousedním oblastem, bez nichž je poznání těchto objektů vytrženo z celkového kontextu historických procesů probíhajících v čase i prostoru.

Prameny a literatura

- BAKALA, J., 1983: Osídlení Místecka a Brušperska v období vrcholného feudalismu. Frýdek-Místek.
- BELCREDI, L., 1990: Čepička — opevnění nad klášterem Porta coeli v Tišnově-Předklášteří, ČMMZ LXXV, Vědy společenské, 99—122.
- BISTRICKÝ, J., 1983: Pisemnosti olomouckého biskupa Jindřicha Zdíka, Sborník archivních prací 33/1, 32—74.
- BLAHA, J., 1977: Výsledky revize některých drobných středověkých opevnění v horním Podyjí, AH 2, 45—58.
- 1980: K počátkům slovanského osídlení Olomouckého kopce. In: Slované 6.—10. století. Sborník referátů ze symposia Břeclav-Pohansko 1978, 27—40. Brno.
- 1980a: Otázka kontinuity slovanského osídlení Olomouckého kopce a několik poznámek k hmotné kultuře o. omouckých Slovanů. VVM XXXII, 301—311.
- 1984: Časněslovanská osada v Olomouci a počátky řemeslnicko-kupeckého podhradí. Příspěvek k postavení Olomouce v 10. století. AH 9, 133—146.
- 1988: Předběžná zpráva o objevu předvelkomoravského ústředí v Olomouci, AH 13, 155—170.
- BOLINA, P., 1986: K problematice kolonizace a počátků hradů na severovýchodní Moravě ve 13. století, ČsČH XXXIV, 565—584.
- 1986a: Ke vlivu biskupa Bruna ze Schaumburka na vývoj moravské hradní architektury. AH 11, 175—187.
- 1988: Jádro drahotušského hradu, Sborník kruhu přátel Muzea hl. města Prahy 1, 157—167.
- BOLINA, P.—DOLEŽEL, J., 1988: Hrady na Dražanské vrchovině do konce 13. století, AH 13, 321—352.
- BÖHME H. W., 1991: Burgen der Salierzeit in Hessen, in Rheinland-Pfalz und im Saarland. In: Burgen der Salierzeit II, 7—80. Sigmaringen.
- BRACHMANN, H., 1988: Siedlung, Burg und Stadt im Geneseprozeß der mitteleuropäischen Feudalgesellschaft. In: Familie, Staat und Gesellschaftsformation, 553 bis 560. Berlin.
- BRACHTL, Z.—DOHNAL, J., 1992: Středověké tvrziště v Javorníku-Vsi, okr. Šumperk. Výsledky archeologického a geofyzikálního průzkumu, VVM XLIV, 487—498.
- BURIAN, V., 1979: Tepenec — moravský hrad markraběte Karla. Umění XXVII, 245—249. CDB IV: Codex diplomaticus et epistolaris regni Bohemiae IV, Praha 1962—1965 (ed. J. Šebánek et S. Dušková).
- CEJNKOVÁ, D.—LOSKOTOVÁ, I.—PLAČEK, M., 1994: Předběžné výsledky archeologického výzkumu Sp.berku. In: Sborník Brno 1247 — 750 let udělení městských výsad, v tisku. Brno.
- CEJNKOVÁ, D.—MÉRINSKÝ, Z.—SULITKOVÁ, L., 1984: K problematice počátků města Brna. ČsČH XXXII, 250—270.
- ČERVINKA, I. L., 1928: Slované na Moravě a říše Velkomoravská. Brno.
- DOHNAL, V., 1985: Raněstředověká osídlení a počátky hradu v Olomouci, ČSIM B 34, 97—113.
- 1988: Nové poznatky o předgotickém opevnění olomouckého hradu, ČSIM B 37, 226—240.
- DOSTAL B. 1961: Velkomoravská hradiště a pohřebiště a otázka moravských kmenů, Sb ČSSA při ČSAV 1, 15—20.
- 1970: K otázce velemožských dvorců u Slovanů, PA LXI, 270—278.
- 1975: Břeclav-Pohansko IV. Velkomoravský velemožský dvorec. Brno.
- 1987: Vývoj obydlí, sídlišť a sídlištní struktury na jižní Moravě v době slovanské (6.—10. století). In: Mikulovská symposia. XVI. MS 1986. Vývoj obydlí, sídlišť a sídlištní struktury na jižní Moravě, 13—32. Praha.
- 1988: Raně městské prvky hradiště Břeclavi-Pohanska. In: Rodná země. Sborník k 100. výročí Muzejní a vlastivědné společnosti v Brně a k 60. narozeninám PhDr. Vlad. míra Nekudy, CSc., 146—155. Brno.
- EBNER, H., 1976: Die Burg als Forschungsproblem mittelalterlicher Verfassungsgeschichte. In: Die Burgen im deutschen Sprachraum I. Vorträge und Vorschungen XIX, hrsg. H. Patze, 11—84. Sigmaringen.
- EIBNER, A., 1973: Der „Tabor“, eine mittelalterliche Wehranlage in Gars am Kamp/Niederösterreich. Vorbericht über die Grabung. ZAM 1, 111—117.
- ELIÁŠ, J. O., 1979: Stavební vývoj renesančního zámku v Kelči z hlediska pramenů, Sborník památkové péče v Severomoravském kraji 4, 76—108.
- 1986: Pozdně gotická tvrz v Kurovicích na Holešovsku VVM XXXVIII 180—188.
- 1994: Pozdně románský hrad ve Velkém Meziříčí, VVM XLVI, 38—44.

- FELGENHAUER, F., 1973: Der Hausberg zu Gaiselberg. Eine Wehranlage des 12.—16. Jahrhunderts in Niederösterreich. ZAM 1, 59—97.
- FELGENHAUER—SCHMIEDT, S., 1969: Die keramischen Horizonte des Hausbergs zu Gaiselberg, p. B., Gänserndorf, N. Ö., Arch A 10, 10—24.
- GARDAVSKÝ, Z., 1985: Hrad Helfenštejn (rok vyd. a místo neuv.).
- GOŠ, V.—KAREL, J., 1992: Tvrz v Rýmařově (okr. Bruntál), AH 17, 225—232.
- 1981: Vodní tvrz v Jeseníku. Archeologický výzkum nejstarší fáze a problematika tvrzí na Jeseníku. ČSIM B 30, 227—246.
- 1985: Hrad Úsov — jeho úloha a význam při kolonizaci severní Moravy ve 13. století, AH 10, 303—307.
- GOS, V.—KAREL, J., 1992: Tvrz v Rýmařově (okr. Bruntál), AH 17, 225—232.
- HABOVŠTIK, A., 1985: Středověká dedina na Slovensku. Bratislava.
- HAVLIK, L., 1966: Gens Maravorum (Poznámky k vývoji gentes u Slovanů). In: Strážnice 1946—1965. Národop. sné studie, 97—152. Brno.
- HINZ, H., 1981: Motte und Donjon. Zur Frühgeschichte der mittelalterlichen Adelsburg. Köln.
- HLOBIL, I.—MICHNA, P.—TOGNER, M., 1984: Olomouc. Praha.
- HOFFMANN, F., 1992: České město ve středověku. Praha.
- HOSÁK, L., 1959: Územní rozsah hradeckých obvodů moravských v 11. až 13. století. In: Pocta Zdeňku Nejedlému, Sborník University Pačákého v Olomouci, 141—151. Olomouc.
- 1961—1964: Příspěvek k počátkům poddanských měst. VVM XVI. 32—49.
- CHOTĚBOR, P., 1982: K situaci a stavební podobě vesnických feudálních sídel, AH 7, 357—366.
- 1991: Venkovská feudální sídla a jejich hospodářské zázemí, AH 16, 179—190.
- KAREL, J.—NOVÁK, J., 1983: Hrad Stráček na Rýmařovsku. In: Informační zpravodaj č. 25. Sm. pobočky Čs. spol. archeologické při ČSAV, prosinec, 19—30.
- KAŠIČKA, F., 1965: Státní hrad Bitov, pasportizace památkových objektů Jihomoravského kraje. Rkp. SURPMO Praha. Praha.
- 1966: Veverí — stavebně historický průzkum hradu. Rkp. SÚRPMO Praha. Praha.
- 1987: Státní hrad Malenovice ve stavebně historické analýze, VVM XXXIX, 196—208.
- KLANICA, Z., 1986: Počátky slovanského osídlení našich zemí. Praha.
- KLIMA, B. jr., 1991: Archeologický výzkum znojemské rotundy, Památky a příroda 32, 14—21.
- 1991a: Rotunda sv. Kateřiny na znojmském hradě. In: XX. MS 1990. Kulturně historické styky jižní Moravy, 219—224. Brno.
- 1993: Archeologický výzkum znojemského hradu, VVM XLV, 137—154.
- KOHOUTEK, J., 1982: K nejstarším dějinám hradu Brumova, Gottwaldovsko od minulosti k současnosti 4, 199—226.
- 1993: První etapa archeologického výzkumu hradu Sovince, ČSIM B 42, 1—12.
- 1993a: Drobné středověké fortifikace na Podřevnicku a jejich vztah ke kolonizačnímu procesu na jihovýchodní Moravě, AH 18, 167—179.
- 1994: Hradý jihovýchodní Moravy, AH 19, v tisku.
- KONEČNÝ, L., 1981: Některé novější poznatky ke vztahu románských sakrálních a profánních objektů jižní Moravy, AH 6, 239—248.
- KONEČNÝ, L.—KUČA, K., 1988: Zjišťovací průzkum a rekonstrukce románského kostela sv. Petra a Pavla v Řeznovicích, AH 13, 385—401.
- KOPPÁNY, T., 1974: A castellumtól a kastélyig. Művészettörténeti értesítő 23, 285—299.
- KORDIOVSKÝ, E., 1987: Břeclavský zámek (Archeologické nálezy). Sbírky Regionálního muzea v Mikulově. Mikulov.
- KOURIL, P., 1977: Opevněné sídlo Čalovice kat. úz. Dalešice, okres Třebíč (Příspěvek k poznání opevněných sídel drobných feudálů ve středním Pohrlaví na jz. Moravě) AH 2, 137—154.
- 1988: Hrad Vartnov a jeho postavení ve vývoji hradů na Opavsku. In: Rodná země. Sborník k 100. výročí Muzejn, a vlastivědné společnosti v Brně a k 60. narozeninám PhDr. Vladimíra Nekudy, CSc., 285—304. Brno.
- 1990: Fortifikační systém hradiska v Chotěbuzi-Podobore u Českého Těšína. In: Pravěk a slovanské osídlení Moravy. Sborník příspěvků k osmdesátým narozeninám akademika Josefa Poulika, 307—326. Brno.
- 1992: Hrad Sostýn a jeho archeologický výzkum, ČSIM B 41, 196—198.
- 1992a: Kleine mittelalterliche Befestigungen in Nordmähren und in Schlesien, Burgen und Schlösser 33, 69—71.
- 1992b: Sidelní komplex Štádl-Lipina u Frýdku-Místku, AH 17, 233—243.
- 1993: Středověká kolonizace na severovýchodní Moravě a ve Slezsku a její odraz v archeologických pramenech, AH 18, 141—150.

- KOUŘIL, P.—MĚŘINSKÝ, Z.—PLAČEK, M., 1990: Mährische und schlesische Burgen des 13. Jahrhunderts in mteuropäischen Zusammenhängen. In: *Castrum Bene* 1989. Várac a 13. században. Burgen im 13. Jahrhundert, 229—246. Gyöngyös.
- KOUŘIL, P.—PLAČEK, M., 1985: Hrad Luginšland a jeho úloha v kolonizaci Krnovska, ČSIM B 34, 114—127.
- 1994: Die Burgen des Bistums Vratislav (Breslau) auf dem Gebiet des tschechischen Schlesiens, *Castrum Bene* 3, v tisku.
- KOUŘIL, P.—ŽÁČEK, R., 1981: Příspěvek k dějinám hradu Hukvaldy na severní Moravě, AH 6 253—270.
- 1986: Drobná středověká opevnění v Pobeskydí a otázka jejich klasifikace, ČSIM B 35, 9/—138.
- 1987: Drobné středověké opevnění Lipina a jeho archeologický výzkum, AH 12, 375—382.
- KRZEMIENSKA, B., 1980: Wann erfolgte der Anschluss Mährens an den böhmischen Staat?, *Historica XIX*, 195—243.
- 1985: Moravští Přemyslovci ve znojemské rotundě. Ostrava.
- KUČERA, M., 1979: Typológia včasnostredovekého štátu na strednom Dunaji, ČsČH XXVII, 856—883.
- 1985: Velká Morava a začiatky našich národných dejín, HČ XXXIII, 174—182.
- KUDEĽKA, Z., 1982: Stavební vývoj románského kostela v Přibyslavicích, *Umění XXX*, 43—50.
- KUDEĽKA, Z. a kol. (Kalinová. A.—Konečný. L.—Samek. B.). 1984—1985: Výzkum románské architektury na Moravě IV (K výzkumnému úkolu státního plánu VIII — 08-05/01), SPFFBU F 28—29, 29—41.
- KUDEĽKA, Z. a kol. (Borský, P.—Konečný. L. J.—Samek. B.). 1990—1992: Výzkum románské architektury na Moravě VI, SPFFBU F 34—36, 183—204.
- KUTHAN, J., 1982: Architektura v přemyslovském státě 13. století. In: *Umění doby posledních Přemyslovců 181—351. Roztoky u Prahy—Praha*.
- LECHNER, K., 1985: Die Babenberger Markgrafen und Herzoge von Österreich 976—1246. Köln—Graz—Wien.
- MĚCHUROVÁ, Z., 1993: Příspěvek k poznání středověké vesnice na Moravě na příkladu zaniklého Konůvek (okr. Vyškov), AH 18, 289—297.
- MENCLOVÁ, D., 1973: Príspevek k typológii hradov, zámkov a kaštieľov na Slovensku. In: *Pisoň, S., Hrady, zámky a kaštiele na Slovensku*, 397—446. Martin.
- MĚŘINSKÝ, Z., 1980: Slovanské osídlení 6.—10. století na dolní Dyji a Moravě. In: *Slované 6.—10. století. Sborník referátů ze symposia Břeclav-Pohansko 1978*, 191—204. Brno.
- 1981: Přehled dosavadního stavu výzkumu fortifikací 11. až počátku 16. století na Moravě a ve Slezsku (hradiska a hrady), AH 6, 147—197.
- 1983: K problematice archeologického výzkumu řemeslné výroby 10. až první poloviny 16. století na Moravě a ve Slezsku, AH 8, 41—71.
- 1985: Církevní instituce na Moravě a jejich úloha ve vývoji hospodářství a osídlení od 10. století do předhusitského období, AH 10, 375—393.
- 1986: Doba slovanská. In: *Pravěk Třebíčska, 147—171. Brno—Třebíč*.
- 1986a: Morava v 10. století ve světle archeologických nálezů, PA LXXVII, 18—80.
- 1986b: Podíl archeologie na výzkumu středověké architektury 11. až 1. poloviny 16. století na Moravě a ve Slezsku, AH 11, 25—38.
- 1988: K vývoji osídlení v brněnské oblasti od doby stěhování národů a k nejstarším dějinám Brna do vydání tzv. zakládacího privilegia v roce 1243. In: *Najstaršie dejiny Bratislavy. Referáty zo sympózia 28.—30. októbra 1986*, 251—274. Bratislava (rok neuv.).
- 1988a: Vývoj osídlení v brněnské oblasti v 6.—13. století, VVM XL, 111—114.
- 1989: K problematice osídlení Znojemska a Bítovska v předvelkomoravském a velkomoravském období, ČMMZ, Vědy společenské LXXIV, 111—120.
- 1989a: Století posledních Přemyslovců na Moravě a ve Slezsku ve světle archeologických výzkumů a nálezů, AH 14, 19—42.
- 1990: Provoz a vybavení domácností ve vyšším sociálním prostředí (měšťanstvo a šlechta) na základě pramenů archeologických, AH 15, 19—42.
- 1991: Počátky moravských dějin. In: *Za Moravu. Historická identita Moravy*, 9—20. Brno (přetištěno z VVM XLII, 1990, 301—315).
- 1991a: 900 let prvé historické zprávy o Brně. VVM XLIII, 281—291.
- 1992: Počátky moravských dějin. In: *Morava v českém státě včera, dnes a zítra. Příspěvek k diskusi na téma: Jaký národ žije na Moravě? Sborník přednášek a hlavních diskusních příspěvků, přednesených na stejnojmenné konferenci, pořádáné Moravským zemským muzeem dne 16. května 1991 v Brně*, 7—16. Brno.

- 1993: Celkový vývoj osídlení brněnské oblasti do vzniku institucionálního města (problémy a perspektivy dalšího výzkumu), Brno v minulosti a dnes. Sborník příspěvků k dějinám a výstavbě Brna XI, 15—22.
- 1993a: Otázky kolonizace a interetnických vztahů na středověké Moravě, AH 18, 99—118.
- 1993b: Slovanské sídliště u Poštorné (okr. Břeclav) a struktura časně slovanského a předvelkomoravského osídlení na soutoku Moravy a Dyje, JM 29, sv. 32, 7—30.
- MERÍNSKÝ, Z.—NEKUDA, R., 1994: Fortifikationen der südmährischen Städte, v tisku.
- MERÍNSKÝ, Z.—PLÁČEK, M., 1988: Nástin vývoje hradní architektury na Moravě a ve Slezsku do období husitských válek, AH 13, 217—249.
- 1989: Rokštejn, středověký hrad na Jihlavsku (jeho dějiny, stavební vývoj a výsledky archeologického výzkumu 1981—1989). Brno—Brtnice.
- 1989a: K podobě nejstarší kamenné fáze hradu Bítova (okres Znojmo), CB 1, 229—244.
- 1989b: Upřesnění stavebně historického vývoje brtnického zámku v gotickém období. In: Památková péče a ochrana přírody v Jihomoravském kraji. 30 let Krajského střediska státní památkové péče a ochrany přírody v Brně. 24—45. Brno.
- 1991: Anfänge der Burgste narchitektur in Mähren und Schlesien und ihre mittel-europäischen Wechselbeziehungen, ČMMZ, Vědy společenské LXXVI, 85—106.
- 1991a: Terénní pozůstatky fortifikačních systémů v předhradí hradu Cornštejna (k. ú. Bítov, okr. Znojmo), CB 2, 161—176.
- 1991b: Vývoj hradní architektury na Moravě a ve Slezsku od husitských válek do 1. třetiny 16. století. AH 18, 215—232.
- 1993: Hrad Šenkenberk a jeho úloha v kolonizaci Znojemska, AH 18, 211—223.
- MĚŘÍNSKÝ, Z.—UNGER J., 1979: Osídlení dolního Podýjí a dolního Pomoraví v 10. až 13. stol. ve světle archeologických pramenů. In: Mikulovská sympozia 78, 67—72. Praha.
- MĚŘÍNSKÝ, Z.—ZUMPFEE, E., 1993: Untersuchungen der Ausgrabungen in der Burg Bitov (Bez. Znaim), AH 18, 199—209.
- MEYER, W., 1979: Rodung, Burg und Herrschaft. In: Burgen aus Holz und Stein. Burgenkundliches Kolloquium in Basel 1977, 43—80. Olten und Freiburg im Breisgau.
- MEZNIK, J., 1992: Politika moravských markrabat Jana, Jindřicha a Jošta, Mediaevalia Historica Bohemica 2, 91—99.
- MICHNA P., 1982: K utváření raně středověké Moravy (Olomouc a historické Olomoucko v 9. až počátku 13. století). ČsČH XXX, 716—744.
- 1982a. Velkomoravská a přemyslovská Olomouc, VVM XXXIV, 18—27.
- MICHNA, P.—POJSL M., 1988: Románský palác na Olomouckém hradě. Archeologie a památková obnova. Brno.
- MIKLÓS, Zs., 1982: A Gödöllői domvidék várai, Múzeumi füzetek 21. Aszód.
- MUSIL, F., 1991: Tvrz Hynčína, Ospit, Sejfy a Kirchberg (Několik místopisných poznámek), VVM XLIII, 461—464.
- 1992: K soupisu moravských a slezských hrádků a tvrzí, VVM XLIV, 34—44.
- 1993: Několik poznámek k lokalizaci moravských Újezdů (s tvrzí), VVM XLV, 208—209.
- NADOLSKI, A., 1985: Plemięta — średniowieczny gródek w ziemi chełmińskiej. Warszawa—Poznań—Toruń.
- NEKUDA, R., 1989: Keramika z prostoru znojmského hradu, ČMMZ, Vědy společenské LXXIV, 137—159.
- NEKUDA V., 1985: Mstěnice 1. Zaniklá středověká ves. Hrádek — tvrz — dvůr — před-sunutá opevnění. Brno.
- NEKUDA, V.—UNGER, J., 1981: Hrádky a tvrze na Moravě. Brno.
- NOVOTNÝ, B., 1977: Archeologické poznatky k raně až pozdně románskému Znojmu. In: Středověká archeologie a studium počátků měst, 62—69. Praha.
- 1977a: Počátky raně středověkého osídlení v prostoru Mikulova na Moravě a jeho hradu, AH 2, 211—219.
- NOVÝ, R., 1972: Přemyslovský stát 11. a 12. století. Praha.
- PARCZEWSKI, M., 1982: Piaskowyż Głubczycki we wczesnym średniowieczu. Warszawa—Kraków.
- PEŠKA, J.—UNGER, J., 1993: Jungburgwallzeitliche Befestigung bei Dürnholz, Bez. Břeclav (Lundenburg) in Mähren, Beiträge zur Mittelalterarchäologie in Österreich 9, 139—145.
- PLÁČEK, M., 1983: Přemyslovské hrady ve Strážnici a Uherském Ostrohu a jejich typologická příslušnost, VVM XXXV, 328—341.
- 1984: K typologii hradů na moravsko-slovenském pomezí, Slovácko XXV, 1983, 63—89. Uherské Hradiště.

- 1985: Hrady na Oslavě a ekonomické podmínky jejich vzniku a existence, AH 10, 261—271.
- 1986: Hrady v horním povodí Svatky, AH 11, 189—200.
- 1987: Sídlištní struktura a hrady v povodí Loučky (Bobruvky). In: Mikulovská symposia, XVI. MS 1986. Vývoj obydlí, sídlišť a sídlištní struktury na jižní Moravě, 245—255. Praha.
- 1988: K vývoji hradů v povodí Svitavy, AH 13, 307—320.
- 1990: Fortifikace ke kontrole a zajištění středověkých komunikací, AH 15, 203—216.
- 1991: Hrady v povodí Jihlavy a Rokytne, VVM XLIII, 145—158.
- 1991a: Vztahy mezi hradním stavitelstvím moravského a rakouského horního Podolí. In: XX. MS 1990. Kulturně historické styky jižní Moravy, 247—260. Brno.
- 1992: Hrady středního Podolí, AH 17, 189—204.
- 1993: Nový hrad u Kopřivně. Severní Morava 65, 3—12.
- 1993a: Počátky hradu Veveří, Brno v minulosti a dnes. Sborník příspěvků k dějinám a výstavbě Brna XI, 109—118.
- 1994: Upravení stavebně historického vývoje jádra hradu Pernštejna ve středověku, CB 4, v tisku.
- PLÁČEK, M.—PROCHÁZKA, R., 1986: K problematice opevněných sídel přelomu raného a vrcholného feudalismu na Moravě (Teze), AH 11. 159—170.
- PODBORSKY, V., 1988: Právěké a raně historické osídlení znojemského hradu, SPFFBU E 23, 121—140.
- POLÁČEK, L., 1990: Feudální sídla v povodí Bystřice, Nedvědičky a Bobruvky ve světle archeologických nálezů. In: Právěké a slovanské osídlení Moravy. Sborník příspěvků k osmdesátým narozeninám akademika Josefa Poulíka, 407—425. Brno.
- 1990a: Újezd u Tišnova-„Hrádek“. Vybavení a provoz drobného feudálního sídla, AH 15, 223—233.
- 1991: K raně středověkému osídlení povodí Bihanky na Jemnicku, AH 16, 55—72.
- POLÍVKA, M., 1982: Mikuláš z Husí a nižší šlechta v počátcích husitské revoluce, Rozpravy ČSAV, řada společenských věd, roč. 92, seš. 1. Praha.
- POULÍK, J., 1975: Mikulčice. Sídlo a pevnost knížat velkomoravských. Praha.
- 1980: K počátkům slovanského osídlení v centrální oblasti Velké Moravy, SPFFBU C 27, 25—30.
- 1985: Svědectví výzkumů a pramenů archeologických o Velké Moravě. In: Velká Morava a počátky československé státnosti, 9—80. Praha—Bratislava.
- 1988: K otázce vzniku předvelkomoravských hradišť. SlArch XXXVI, 189—216.
- PROCHÁZKA, R., 1978: Hlavní rysy staroslovanské opevňovací techniky na Moravě, VVM XXX, 268—279.
- 1990: Charakteristika opevňovacích konstrukcí předvelkomoravských a velkomoravských hradišť na Moravě. In: Právěké a slovanské osídlení Moravy. Sborník příspěvků k osmdesátým narozeninám akademika Josefa Poulíka, 288—306.
- 1990a: Výzkum na Horním náměstí v Přerově v roce 1987 (okr. Přerov), PV 1987, 64—65. Brno.
- 1993: K vývoji a funkčnímu rozvrstvení hradů 11.—12. stol. na Moravě. In: Lokalne ośrodki władzy państwowej w XI—XII wieku w Europie Środkowo-Wschodniej, 109—141. Wrocław.
- PROCHÁZKA, R.—PLÁČEK, M., 1984: Povrchový průzkum hradu Orlova, k. ú. Orlovice (okr. Vyškov), PV 1982, 54—55. Brno.
- RATKOŠ, P., 1978: Naše sídliskové útvary v latinskej terminológii 9.—12. storočia, AH 3, 247—254.
- RUTTKAY, M., 1992: Príspevok k poznaniu malých stredovekých opevnení na juhozápadnom Slovensku, AH 17, 253—262.
- SLÁMA, J., 1988: Čechy v raném středověku III. Archeologie o počátcích přemyslovského státu. Praehistorica XIV. Praha.
- 1991: Přemyslovci a Morava, Sborník společnosti přátel starožitností 2, 51—68.
- STAŇA, Č., 1985: Mährische Burgwälle im 9. Jahrhundert. In: Die Bayern und ihre Nachbarn, Teil 2. Bericht des Symposiums der Kommission für Frühmittelalterforschung, 25. bis 28. Oktober 1982., Stift Zwettl, Niederösterreich, 157—200. Wien.
- 1987: Pokračování výzkumu na Horním náměstí v Přerově (okr. Přerov), PV 1985, 46—47. Brno.
- 1987a: Záchranný výzkum na Horním náměstí v Přerově (okr. Přerov), PV 1984, 38—40. Brno.
- 1989: Dritte Saison der archäologischen Grabung am Horní náměstí (Oberring) in Přerov (Bez. Přerov), PV 1986, 58—62. Brno.
- 1993: Pustiměřský hrad, AH 18. 181—197.
- ŠTĚPÁNEK, M., 1965: Opevněná sídliště 8.—12. století ve střední Evropě. Praha.

- ŠAUROVÁ, D., 1977: Zaniklý hrádek Kepkov ve Ždánickém lese (k. ú. Nížkov:ce-Heršpice, okres Vyškov). AH 2, 167—172.
 — 1980: Keramika z hrádku Kepkova, AH 5, 375—382.
- ŠTROF, A., 1984: Pravěké osídlení Hradiska u Svitávky, Regionální sborník okresu Blansko I, 30—45.
- TRIBULA, J.—BEDNAŘIKOVÁ, J., 1980: Archeologický výzkum gotické tvrže v Čejkovicích (okr. Hodonín). VVM XXXII, 202—207.
- TŘEŠTÍK, D., 1988: České kmeny. Historie a skutečnost jedné koncepce, Studia Mediaevalia Pragensia I, 129—143.
- TŘEŠTÍK, D.—POLÍVKA, M., 1984: Nástin vývoje české šlechty do konce 15. století. In: Struktura feudální společnosti na území Československa a Polska do přelomu 15. a 16. století, 99—133. Praha.
- TUREK, R., 1971: Územní předpoklady vzniku moravských úředních knížectví, SPFFBU E 16, 151—170.
- UNGER, J., 1982: Čtenářský ohlas na knihu V. Nekuda—J. Unger, Hrádky a tvrže na Moravě. Brno 1981, VVM XXXIV, 222—224.
 — 1987: Zum Stand der Hausberg—(Motten)—Forschungen in Südmähren, Beiträge zur Mittelalterarchäologie in Österreich 3, 85—106.
 — 1988: Počátky středověkých opevněných sídel typu „motte“ na jihovýchodní Moravě. In: Rcdná země. Sborník k 100. výročí Muzejní a vlastivědné společnosti v Brně a k 60. narozeninám PhDr. Vladimíra Nekudy, CSC., 207—221 Brno.
 — 1989: Feudální sídlo z 13. století na zaniklé vsi Kovalov u Žabčic (archeologické nálezy). Sbírký Regionálního muzea v Mikulově. Mikulov.
 — 1990: Pět let soustavného archeologického výzkumu středověkého hradu v Lelekovicích, okr. Brno-venkov, VVM XLII, 145—156.
 — 1993: Změny struktury osídlení ve 12. až 14. století na jižní Moravě AH 18, 119—139.
- VÁLKA, J., 1991: Dějiny Moravy, díl 1. Středověká Morava. Vlastivěda moravská, Země a lid. Nová řada, sv. 5. Brno.
- VÍCHA, F., 1986: Nález komendy řádu německých rytířů ve Slavkově u Brna, Umění XXXIV, 363—366.
- WEINELT, H., 1936: Zur Burgenkunde und Siedlungsgeschichte der Hotzenplotzer Enklave, Jägerndorfer Ländchen 10, 89—93.
 — 1937: Burgen und Siedlung in Sudetenschlesien, Schlesisches Jahrbuch 9, 33—44.
 — 1938: Burgenbau und Kolonisation, Auslandsdeutsche Volksforschung. B. 2, Hf. 3, 366—373.
- ZEUNE, J., 1991: Salierzeitliche Burgen in Bayern. In: Burgen der Salierzeit II, 177—233. Sigmaringen.
- ZUBER, R., 1972: Osídlení Jesenicka do 15. století. Jeseník.
- ŽEMLIČKA, J., 1982: Společenský a hospodářský vývoj v době posledních Přemyslovců. In: Umění doby posledních Přemyslovců, 17—21. Roztoky u Prahy—Praha.
 — 1985: Odboj královice Přemysla v letech 1248—1249 a jeho sociální zázemí, ČsČH XXXIII, 564—585.
 — 1986: Století posledních Přemyslovců (Český stát a společnost ve 13. století). Praha.
 — 1990: Přemysl Otakar I. Panovník, stát a česká společnost na prahu vrcholného feudalismu. Praha.
 — 1991: Středověké osídlení a studium hospodářských dějin, AH 16, 37—43.

Zkratky

- AH — Archeologia historica
 Arch A — Archaeologia Austriaca
 CB — Cas.el.oio.g.ca Bohem.ca
 ČMMZ — Časopis Moravského muzea
 ČsČH — Československý časopis historický
 ČSIM B — Časopis Slezského muzea, Vědy historické, série B
 HČ — Historický časopis
 JM — Jižní Morava
 MS — Mikulovská symposia
 PA — Památky archeologické
 PV — Přehledy výzkumů AÚ ČSAV v Brně
 Rkp. — rukopis
 SbČSSA — Sborník Československé společnosti archeologické

- S:Arch — Slovenská archeológia
 SPFFBU — Sbornik prací filozofické fakulty brněnské univerzity, C (řada historická),
 E (řada archeologicko-klasická), F (řada uměnovědná)
 VVM — Vlastivědný věstník moravský
 Z^{AM} — Zeitschrift für Archäologie des Mittelalters
 ŠURPMO — Státní ústav rekonstrukce památkových měst a objektů

Zusammenfassung

Befestigte Sitze in Mähren und Schlesien (Entstehung, Entwicklung, Bedeutung, Funktion, zeitgenössischer Stand und Perspektive der weiteren Untersuchungen)

Erste befestigte Sitze in Mähren finden wir bereits im Neolithikum. Die ältesten Siedlungen der Slawen kennen wir schon aus der großmährischen Zeit. Auf ihre Entwicklung wirken zwei Kultursphären ein: im Norden Schlesien und in Südmähren wird die Entwicklung vom Karpatenbecken beeinflusst. Die vorgroßmährischen Zentren entstanden in Süd- und Mittelmähren spätestens im letzten Viertel des 7. Jh. und im Verlauf des 8. Jh. Aus diesen entwickelten sich im 9. Jh. die wichtigsten großmährischen Zentren. In diesem Sinne ist es möglich, Mikulčice und die Agglomeration im Raum Uherské Hradiště als Urstädte (protourbane Mittelpunkte) zu charakterisieren. An diese älteste Entwicklung knüpfen auch die nächsten, örtlichen Zentren mit mehrteiligen Befestigungen [Znojmo—Hradiště sv. H polyta, Brno-Staré Zámky bei Lišeň]. Auch neue Burgwälle entstehen in dieser Zeit, die wahrscheinlich eine örtliche Verwaltungsfunktion innehatten [Přerov, Pohansko bei Nedek]. Wir kennen ebenfalls Herrenhöfe mit leichter Pallisadenbefestigung. Ende des 9. Jh. werden neue, große, einteilige Zufluchtsorte [Refugia] erbaut. Diese finden wir in Gebieten mit einer hohen Siedlungskonzentration (Strachotín-Petrova louka, Pohansko bei Břeclav), wahrscheinlich auch Rajhrad).

Von der Situation im „dunklen“ 10. Jh. wissen wir wenig. In dieser Zeit wächst das Olmützer (Olomouc) Zentrum und die Kontinuität der Besiedlung in den Burgwällen in Mittel- und Nordmähren ist gegeben [Přerov, Zelená Hora bei Vyškov]. Erst am Ende des 10. Jh. wurde Staré Zámky bei Lišeň verwüstet. In Südmähren entwickelten sich im 10. Jh. eine Reihe von kleinen, leichtbefestigten Höhensiedlungen und es gibt Anzeichen dafür, daß schon in der 2. Hälfte des 10. Jh. auch einige neue Burgwälle entstanden (z. B. Spytihněv, Hrády bei Sudoměřice, Vysoká zahrada bei Dolní Věstonice, Znojmo).

Der Anschluß Mährens an den böhmischen Přemyslidenstaat in den Jahren 1018—1020 bedeutete eine neue Etappe in der Geschichte Mährens bezüglich seiner Besiedlung und der Entwicklung der wirtschaftlichen und sozialen Aspekte. Die Regierung in Mähren hatte seit dem Anschluß Oldřichs Sohn Břetislav I. als Teilfürst und von 1034/35—1055 als Prager Fürst inne. Er beginnt sofort mit einer Neuorganisation des beim Anschluß gewonnenen Landes, die nur teilweise im Norden an die alte Entwicklung und Siedlungsstruktur anknüpft. Sie schließt an die ältesten, befestigten Zentren Olomouc Přerov und Zelená Hora bei Vyškov an. Im südmährischen Raum hingegen entwickeln sich neue, befestigte Mittelpunkte, die ca. 5—10 Km von den alten, großmährischen Burgwällen entfernt sind. Die přemyslidischen Burgen unterscheiden sich wesentlich von den großmährischen Burgwällen. Diese Unterschlede resultierten aus ihrer veränderten Funktion, bedingt durch eine Neustrukturierung der Gesellschaft. Es handelte sich um kleinere Lokalitäten, die nur für den Kreis der Angehörigen der fürstlichen und kirchlichen Verwaltung, Handwerker und Dienstleute der Fürsten sowie für ihre Militärgefolgschaft bestimmt waren (bei den Zentren der Teilfürstentümer auch für den Fürsten und seine Familie). Das Flächenmaß dieser Burgen betrug ca. 1—3 ha. Die Zentren der Teilfürstentümer waren durchwegs mit einer befestigten Vorburg ausgestattet, die Burgsprengel und andere nur manchmal.

Mähren war von der 2. Hälfte des 11. Jh. an in zwei, später in drei Teile und zwar in Olomouc, Znojmo und Brno und diese wiederum in 8 Burgsprengel (Olomouc, Spytihněv, Přerov, Břeclav, Hradec nad Moravicí, Brno, Znojmo, Bítov) geteilt. In ihrem Raum existierten auch weitere Burgen mit Verwaltungs- und Verteidigungsfunktion [z. B. Rokytná bei Moravský Krumlov, Kramolín, Zelená Hora bei Vyškov]. In Südmähren erbaute Břetislav I. in den vierziger und fünfziger Jahren des 11. Jh. (und wahrscheinlich auch sein Sohn Spytihněv II., 1055—1061) neue Burgen am linken Thaya- und am rechten Marchufer als befestigte Verteidigungslinie gegen die Ungarn und die bayrische Ostmark (z. B. Spytihněv, Hodonín, Břeclav, Podivín, Vranov

nad Dyjí usw.). Eine spezifische Sorte mit Residenz-, Verwaltungs- und Verteidigungsfunktion stellen die königlichen und markgräflichen Höfe dar, die an die romanischen Tribunkirchen anknüpfen. Man setzt voraus, daß solche Höfe auch der sich nun neu entwickelnde Adel besaß.

Das 13. Jh. stellt einen Zeitabschnitt der qualitativen und quantitativen Veränderung in allen Bereichen der mittelalterlichen Gesellschaft dar. Schon zu Beginn der Regierung von Přemysl Otakar I. (1197—1230) wird es offensichtlich, daß sich die alte Burgorganisation und das System der Holz-Erdeburgen überlebt hatte und vom zweiten Jahrzehnt des 13. Jh. an beginnt eine Neuorganisation der Burgen und ihrer königlichen Verwaltung. Diese Entwicklung hängt auch mit dem Abschluß des Prozesses der Entwicklung der Städte der alten Teilfürstentümer im 2. Viertel des 13. Jh. oder zumindest mit ihrer unmittelbaren Nähe zu diesen eng zusammen. Neue Städte wurden in der 2. Hälfte der Regierungszeit Přemysl Otakar I. gegründet. In diesem Zeitabschnitt entstehen in den alten Burgzentren mit Holz-Erdefortifikation die ersten Steinobjekte (z. B. Olomouc, Břeclav, Mikulov) oder neue Steinburgen mit einem mächtigen, prismatischen Donjon, der Beziehungen zum Donauraum zeigt (z. B. Veverří), oder mit einem walzenförmigen Donjon nach dem Vorbild der französischen Burgarchitektur (Olomouc, Břeclav, Bítov mit einer Kante zur Angriffsseite hin). Diese Entwicklung hielt auch während der Regierungszeit Wenzel I. (1230—1253), der mährischen Markgrafen und der Königinmutter Konstanze von Ungarn (+ 1240) an. Die neuerbauten und umgebauten Objekte dienten der effektiven Sicherung der königlichen und markgräflichen Verwaltung in einzelnen Gebieten, sowie der landherrschaftlichen Güter. Als neues Element mit Verteidigungsfunktion gewinnen im Laufe der nächsten Entwicklung die mittelalterlichen Städte an Bedeutung. Ihre Fortifikationssysteme und mit diesen ihre Umwandlung in Stadtfestungen war sicherlich kein einfacher Prozess und auch bei den großen, königlichen Städten müssen wir mit der Beendigung dieses Vorganges Ende des 13. Jh. oder zu Beginn des 14. Jh. rechnen.

Vor der Hälfte des 13. Jh. haben wir auch Belege der Gründung der ältesten Adelsburgen und es erscheint auch ein neuer Typ von Sitzen des niedrigen Adels, sogenannte Hausberge (Motten). Einen unmittelbaren Anlaß zur Gründung der Adelsitze in Mähren, ähnlich wie in Böhmen, kann in dem erfolglosen Aufstand Markgraf Přemysls gegen seinen Vater Wenzel I. in den Jahren 1248—1249 gesehen werden. In der 2. Hälfte des 13. Jh. und bis zum Beginn des 14. Jh. entsteht ein Netz von königlichen Burgen und Sitzen des Hochadels. In der Fortifikationsarchitektur sind drei Haupttypen vertreten — Burgen, Städte und kleine Holz-Erdebefestigungen des niedrigen Adels, sogenannte Hausberge (Motten). Zu diesen Typen müssen wir noch befestigte Klöster, kleine Wachbefestigungen und vorgeschobene Befestigungen — Zufluchtsorte (Refugia) — rechnen, die mit der Verteidigung der Landesbewohner zusammenhängen und ebenso, wie die befestigten Kirchen, charakteristisch für den letzten Abschnitt des späten Mittelalters sind. Im 14. Jh. kommen noch kleine Steinfesten, eigentlich Burgen, hinzu. Am Rande unseres Themas bleibt die Problematik der mittelalterlichen Belagerungsposten. In der 2. Hälfte des 13. Jh. wächst die Anzahl der unterschiedlichen Burgtypen an und wir sehen eine Verstärkung der Einflüsse aus dem österreichischen und bayerischen Donauraum, aus Westeuropa und auch aus Nord- und Südeuropa.

Im nächsten Teil der Studie widmen wir unsere Aufmerksamkeit den kleinen, mittelalterlichen Befestigungen, den sogenannten Hausbergen (Motten), ihrer Definition, ihrer Disposition — sie hängen manchmal mit Wirtschaftsobjekten zusammen, die sie umgeben —, der Zeit ihrer Entstehung vor Mitte des 13. Jh. und den sogenannten Rodungsburgen, dem Stellenwert dieser befestigten Objekte im Rahmen der Siedlungsstruktur der Region und ihrer Aufgabe im Kolonisationsprozeß. Das Studium des gesamten Problemkreises der Hausberge und Burgsitze ist nämlich zielgerichtet auf die Probleme der wirtschaftlichen Bedingungen, ihrer Entwicklung und Dauer, sowie auf den Zusammenhang ihrer Entstehung mit dem Vormarsch des Kolonisationsprozesses, ihre Formen und Veränderungen. Die sogenannten Rodungsburgen entstanden in den Zentren neuer Siedlungskammern und zusammen mit kleinen, befestigten Sitzen bildeten sie das Rückgrat der Besiedlung. Auch Güter des niedrigen Adels säumten die Randbezirke des ältesten Siedlungsraumes. Der Inhalt des Schlusses dieses Artikels gibt einen Überblick über größere, in letzter Zeit durchgeführte archäologische und bauhistorische Untersuchungen von Burgen und kleinen, mittelalterlichen Befestigungen in Mähren und Schlesien und zeigt weitere Perspektiven und Aufgaben der Erforschung dieser Baudenkmäler auf.

Abbildungen:

1. Karte des Territoriums des Flußgebietes der Loučka; a) Schema der Rekonstruktion der Aufteilung der Gebiete um das Jahr 1255 (in schriftlicher Quelle oder im Terrain belegte Lokalitäten); b) Schematische Karte der Feudalgüter im Jahre 1360. Erklärungen zur Tasovcen Herrschaft: 1 — Křižanov, 2 — Bobrová (bei Křižanov), 3 — Lubné (bei Deblín), 4 — Žďárec (bei Mostišť); zu den Kleinadelsgütern: 1 — Olešná, 2 — Křídla, 3 — Dlouhé, 4 — Blažkov, 5 — Dolní Rožinka, 6 — Dolní Rozsíčka, 7 — Horní Rozsíčka, 8 — Bukov, 9 — Lhotka, 10 — Habří, 11 — Moravec, 12 — Jemnice, 13 — Radkov, 14 — Strítež, 15 — Olší, 16 — Litava, 17 — Jestřebí, 18 — Borač, 19 — Újezd, 20 — Rysov (Nová Ves), 21 — Ostrov, 22 — Kuřimská Nová Ves, 23 — Skryje, 24 — Košíkov, 25 — Křižinkov, 26 — Pánov, 27 — Rojetín, 28 — Borovník, 29 — Rozseč, 30 — Vidonín. Zeichnung M. Plaček.
2. Schema der Feudalgüter im Flußgebiet der Oslava. Erklärung zur Großmeziricser (Velké Meziříčí) Herrschaft: 1 — Jedov, 2 — Martinice; zur Mostišťer Herrschaft: 1 — Mostišť, 2 — Oslavice; zu den kirchlichen Gütern: 1 — Třebíč, 2 — Oslavice (Nový Telečkov), 3 — Tišnov (Naloučany), 4 — Žďár nad Sázavou; zu den Kleinadelsgütern: 1 — Okarec (1a — Pyšel, 1b — Vlčatín), 2 — Pozďatín, 3 — Nárámeč, 4 — Popovice, 5 — Kralice, 6 — Jakubov, 7 — Lukovany, 8 — Lamberk, 9 — Kraví Hora, 10 — Senorady, 11 — Otradice, 12 — Jestřebí, 13 — Bezděkov, 14 — Oslavička, 15 — Batouchovice, 16 — Baliny, 17 — Uhřínov, 18 — Benedín; Geschenke an das Kloster in Žďár nad Sázavou: 1 — Vatín (von Velké Meziříčí), 2 — Vetla (von Mostišť). Zeichnung M. Plaček.
3. Rekonstruktion der Feudalgüter der Adelsfamilien und anderer Feudalen im oberen Marchflußgebiet Mitte des 14. Jh. Legende: 1 — Sternberk, 2 — von Lipé (Leipa), 3 — kirchliche Güter, 4 — Kleinadelsgüter, 5 — Kunštát, 6 — Markgraf, 7 — Wildenberger, 8 — Gut Nový Hrad, 9 — hypothetische Herrschaft Pleče, 10 — von Dubicko und Otaslavce, 11 — Grenze der Herrschaftsbereiche in der 2. Hälfte des 14. Jh., 12 — Grenze der Herrschaftsbereiche in der 1. Hälfte des 14. Jh., 13 — Stadt, Marktdorf, 14 — Dorf mit Pfarrkirche, 15 — Burg. Zeichnung M. Plaček.
4. Mähren und Schlesien, untersuchte Gebiete mit Burgen. Legende: schraffiert — publiziert, kreisförmig — publizierte Untersuchungen von Burgen aus dem 13. Jh., punktiert — Publikation im Druck. 1 — oberes Thayaflußgebiet (Plaček 1991a), 2 — mittleres Thayaflußgebiet (Plaček 1992), 3 — Iglau (Jihlava)- und Rokytnáflußgebiet (Plaček 1991), 4 — Oslavaflußgebiet (Plaček 1985), 5 — Loučkaflußgebiet (Plaček 1987; Poláček 1990), 6 — oberes Svatkaflußgebiet (Plaček 1986; Poláček 1990), 7 — Svitavaflußgebiet (Plaček 1988), 8 — Drahaný-Hochgebirge (Bočina-Doležel 1988), 9 — mährisch-slowakische Grenzlinie (Plaček 1984), 10 — SW-Mähren (Kohoutek 1994), 11 — Jeseníkgebiet (Kouřil—Plaček 1994). Zeichnung M. Plaček.

